

RENDSZERIGAZOLÁS ÉS RENDSZERKRITIKA¹

HUNYADY GYÖRGY

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar

E-mail: hunyady.gyorgy@ppk.elte.hu

Beérkezett: 2018. január 8. – Elfogadva: 2018. január 22.

Online megjelenés: 2018. május 17.

A társadalmi rendszert övező, leképező és alakító megismeréssel és érzelmekkel foglalkozó alapvető szociálpszichológiai elméletek egyik kitérített tárgyköre a rendszerigazolás, a hierarchia alján elhelyezkedő emberek, tömegek aktív támogató attitűdje, a számukra előnytelen viszonyok legitimálása. John Jost kimunkált elméletét a haladott világban gyűjtött gazdag tapasztalati anyag támogatja. Ettől eltérően azonban a posztkommunista régióban (jelesen Magyarországon is) a rendszerigazolás mellett a közgondolkodásban megjelenik, sőt hosszabb távon is alkalmasint felül tud kerekedni a rendszerkritika. Az utóbbi másfél évtizedben (többek között 8 országos reprezentatív mintán) végzett sztereotípiá-, attitűd-, érték- és társadalmi-közérzet-vizsgálataink egzakt módon leírják a rendszerkritika és a rendszerigazolás ambivalenciáját: a mai magyar közgondolkodásban az alapvetően a szociális biztonság hiányából fakadó elégedetlenséget, morális társadalomkritikát, a demokrácia fokozott igényét, szemben a gazdasági-politikai viszonyok mellátásával, a hatalomösszpontosítás támogatásával. Jellemzi a magyar közállapotokat, hogy a domináns rendszerkritika a jövőre nézve pesszimizmussal, a szubdomináns rendszerigazolás optimizmussal társul. A nemzetközi trendek különbségeinek történeti-kulturális értelmezésén túl a tanulmány ajánlásokat fogalmaz meg a rendszerigazolás elméletének továbbépítésére (a rendszerattitűdök ambivalenciájának, a rendszerek különbözőségének, a rendszerképek kontextusának és a kilátások észlelt valószínűségének szentelt figyelemmel). E kutatások a társadalmi nézetekből kiolvasható közérzet vizsgálatára 7 alskálát tartalmazó, úgynevezett kontrasztelekciós skálarendszert, illetve a demokráciafelfogás összetevőit mérő 3 skálát vezettek be és alkalmaztak.

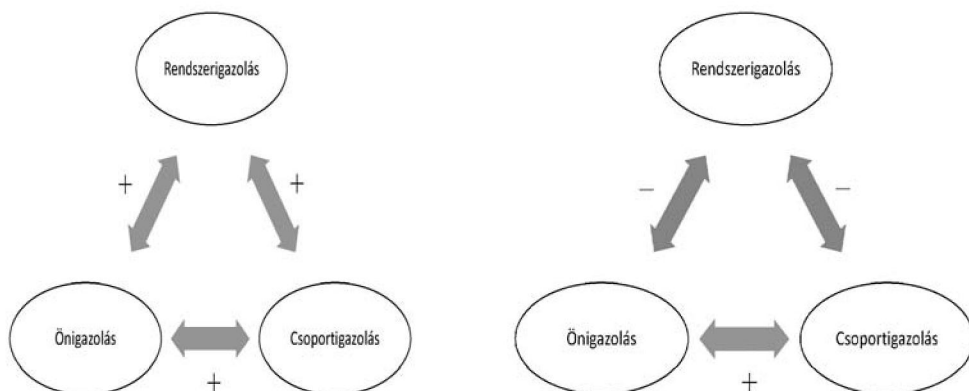
Kulcsszavak: rendszerigazolás, rendszerkritika, kontrasztelekció-skála, demokráciaattitűd mérése, társadalmi közérzet Magyarországon, rendszerattitűdök történeti kontextusa

¹ A tanulmány szakmailag kimunkáltabb, jegyzetekkel és irodalomjegyzékkel ellátott változata a szerző 2017. évi Magyar Tudomány Ünnepeén „Rendszerigazolás és rendszerkritika” címen a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott előadásának.

Vegyük fel az idők fonalát. 2002-ben elhangzott székfoglaló előadásomban vezetem be a szakmai szóhasználatba a *kontraszelekció-élmény* fogalmát (Hunyady 2002). Magyar embernek nem kell magyaráznom, hogy a köztudatban alkalmasint élhet és nálunk bizony elterjedt egy olyan társadalomkép, amely szerint a státus és az erény reciprok viszonyban áll egymással: eszerint az jut többre, aki amorális, ezzel esetleg kipótolvá vagy megtetézve a tehetség és szorgalom hiányát is.

A pszichológiai okfejtésekben gyakran megbúvik egy jellegzetes kettősség, arról beszélünk, hogy az emberek mit éreznek és gondolnak, nem állítva, de megengedve, hogy *élményviláguknak van valóságfedezete*, esetleg élményeik teremtik a viszonyok valóságát. E kettősség a kontraszelekcióról szólván bennem is élt: miközben a piaczgazdasági demokráciák nyugati világában honos meritokratikus társadalomképtől élesen elütő modellbe ütköztem, és azt elemeztem a hazai közfelfogásban, nem mondtam és nem gondoltam, hogy ez itt teljesen alaptalan torzkép lenne a valóságról. Sőt, a székfoglaló előtt évekkkel már foglalkoztam azzal, hogy a magyar történetben milyen mechanizmusok gátolták, szűrték és rombolták a tehetségek kiemelkedését, különös tekintettel a kimúltni oly nehezen képes feudális különbségtételre urak és szolgák között, majd a gyökeret verni képtelen kollektívizmus türelmetlenségére a kiválóság jeleivel és képviselőivel szemben (Hunyady, 2000). Meglehet, ezek tényszerű kapaszkodói a székepszisnek az intellektuális és morális értékek érvényesülésével kapcsolatban, hosszabb távra kitekintő elemzésük arra mindenképpen jó volt, hogy eloszlassa azt a félreértést, hogy a kontraszelekció élményét csak a rendszerváltástól vagy a székfoglalót is felölelő 1998–2002-es kormányzati periódus belviszonyaiból eredeztetném.

Azt a feltételezést, hogy lehet valóságmagva a köztudatban megjelenő kontraszelekció-élménynek, a maga szellemes módján megtámogatta a korán elhunyt kiváló társadalomfilozófus, Bence György a székfoglalóhoz fűzött azon kommentárjával: lehetnek és vannak rendszerek, amelyek tényleges kontraszelekció nélkül nem is léteznének és maradtak volna fenn. Bármikor bármi legyen is a valóságalapja, a kontraszelekció-élmény mindenképpen *kritikai értékelés* a társadalmi viszonyokról, és szemben áll ezen viszonyok pozitív megítélésével és érvelő támogatásával. Mai előadásom tárgya tulajdonképpen ez: a társadalom viszonyrendszeréhez való pozitív/negatív értékelő viszonyulás: az emberek hogyan – mennyire pozitívan, mennyire negatívan – viszonyulnak ahhoz a társadalmi viszonyrendszerhez, melyben élnek, amely körbeöleli és ebben az ölelésben erősen tartja is őket. Gondolhatnánk, hogy ez a szociálpszichológia felettébb hagyományos problémája, amellyel immár évszázados történetében sokoldalúan és behatóan foglalkozott. Azonban e tudomány hosszú-hosszú időn át személyek egymásra hatásáról, a véleményalakulásról és a szociális információkezelésről szólt, és még az 1990-es évek hajnalán is szinte váteszi jóslat volt William McGuire egyedülálló politikai pszichológiai szintézisének záró bekezdése (McGuire, 1998), mely szerint e tudományterület elkövetkezendő (szerinte negyedik) korszaka *a nagy társadalmi csoportok viszonyrendszerének* pszichológiai tárgyalása lesz. A jóslat azonban bevált, s azóta e tárgyban – számos parciális megközelítés mellett – három átfogó elméletet tartunk számon (Hunyady, 2005; Political Psychology 25(6)). Ezek egyike az egyén csoport-azonosulásával, saját csoportjának részrehajló felértékelésével foglalkozik: ez a *szociális*

Magas státuszúak:Alacsony státuszúak:

1. ábra. A három igazolás viszonya (Jost, 2003a)

identitás sokfelé ágazó elmélete (Tajfel, 1981; Tajfel és Turner, 1979; Turner, 1987; Csepeli, 1980), amely a szaktudomány művelésében szinte egyetlen közös európai és amerikai gondolati építkezés. A másik a társadalom hierarchikus viszonyainak fenntartásával, az uralomra törő és az uralmat gyakorló csoportok aktivitásával foglalkozik (Sidanius és Prato, 1998, 2005). A *szociális dominancia* ezen elmélete kritikusan tárja fel a hierarchikus rend haszonélvezőinek eszköztárát, így az ún. legitimációs mítoszokat, de minden eredendő szándék ellenére a hatalmi hierarchia célszerűségének és elkerülhetetlenségének bizonygatásával hovatovább maga is evolúciós mítoszt sugall. A harmadik elmélet, amely e tárgykörben 1994-ben született John Jost és kiváló tutora, Mahzarin Banaji tanulmányával bevezette és nevében hordozza a *rendszerigazolás* fogalmát (Jost és Banaji, 1999). Az ez alkalommal (is) kitüntetett figyelmünket élvező elmélet elűt a másik kettőtől (Jost, 2003c): a szociális identitás tanával ellentétben állítja, hogy van olyan társadalmi-pszichológiai erő, amely felülírja a saját csoport, társadalmi kategória preferenciáját.

A szociális dominancia megközelítéstől eltérően viszont nem az uralkodó csoportok mentalitásával és manipulációjával foglalkozik, hanem az alávetett ellenoldallal, amely jól felfogott önértéke ellenére is betagozódik a társadalmi hierarchiába, elfogadja a hatalom birtokosainak kiváltságait és kiválóságát, így maga is a rendszer tevékeny közreműködője és támogatója lesz. (Az elmélet fejlődéséről ld. Jost, Guermandi, Mosso, Kivetz, Pelham és Burgess, 2001; Jost, 2003a; Jost, Banaji és Nosek, 2004; van der Toorn és Jost, 2014; Jost, Burgess és Mosso, 2003; Jost és van der Toorn, 2012.)

Jost gondolati kiindulópontja az volt, hogy az alávetett, hátrányt szenvedő csoportok rendszerint magukkal szemben a *felettük állókat preferálják*, amint ez a körükben (is) elterjedt sztereotípiákból kiolvasható. Ennek a preferenciának legkülönbözőbb példáit változatos kontextusban gazdagon demonstrálja (Jost, 2003b). Vajon szerinte mi írja felül az önérték, önérték, illetve a saját csoport értéke s érdeke kinyilvánításá-

nak és érvényesítésének logikáját (amelyek viszonyában ugyan megbújhat konfliktus, de amelyek alapvetően egy irányba hatnak).

A megoldás kulcsa Jost (és szerzőtársai) szerint az, hogy a *társadalmi rend* fenntartása és képviselése fontos a hierarchia alján lévők számára: ez kell a viszonyok biztonságát kölcsönző *átlátásához*, ez kell a félelmek és kétségek nyomasztó *érzéseinek elkerüléséhez*, valamint ez adja meg a *széleskörű egyetértés* ugyancsak megnyugtató és támogató élményét (Jost, Liviatan, van der Toorn, Ledgerwood, Mandisodza és Nosek, 2010; Hennes, Nam, Stern és Jost, 2012; Jost, Ledgerwood és Hardin 2008). E hármas – episztemológiai, egzisztenciális és kapcsolati – motiváció indítja őket arra, hogy *igazságosnak* ismerjék el a rendszer hierarchikus viszonyait és benne saját helyüket, ily módon a szó egyetemes értelmében *legitimizálják* e rendszert, ami (mint Machiavelli óta számon tartjuk) nélkülözhetetlen feltétele az uralmi rendszer olajozott működésének.² Ezen magyarázathoz szervesen hozzátartozik és sokrétű empirikus alátámasztást nyer számos felismerés. Így:

1. A rendszerigazolás letéteményesei (miután alávetett helyzetük disszonanciáját magukban eltemették) nagyobb *belső harmóniában* élnek, elégedettebbek, lelki-testi egészségük is viszonylag kedvezően alakul (ami a szerzők szerint nem zárja ki, hogy egyesek vagy sokan társadalmi helyzetük elfojtott disszonanciájának hosszabb távon kárát lássák) (Jost és Hunyady, 2002, 2005).

2. A fölé- és alárendeltség sztereotípiái nemcsak a viselkedés felszínén mutatkoznak körükben, konformista engedményként vagy tudatos önkontroll alatt, hanem a tudattalan folyamatokról és struktúrákról árulkodó reakcióiból (egészen pontosan a reakciók idejéből) is kiolvashatóak mint *rejtőző (implicit)* megítélések és értékelések (Jost, 2001; Jost, Pelham és Carvallo, 2002; Jost, Banaji és Nosek, 2004; Jost, Pietrzak, Liviatan, Mandisodza és Napier, 2007; Lane és Jost, 2011).

3. Szinte perdöntő jelentőségű, hogy a csoportok rendezett viszonyát, a társadalom rendjét *veszélyeztető* információk (adagolják ezeket akár játékosnak mondható kísérleti instrukciókban, vagy diktálják őket valóságos megrázkódtatásokat tanúsító vagy kiváltó tényszerű híradások) *felerősítik* a rendszer igazságosságába és legitimitásába vetett hitet, a hierarchia magasabb és alacsonyabb szintjei között látni vélt értékbeli különbségeket (Napier, Mandisodza, Andersen és Jost 2006; Bonanno és Jost 2006; Jost, Napier, Thorisdottir, Gosling, Palfai és Ostafin 2007; Wakslak, Jost és Bauer 2011; Thorisdottir és Jost 2011; Jost és Napier 2012).

4. Miközben a társadalmi kategóriák sztereotip jellemzése a maga értékelő töltetével kifejezi és erősíti a rendszer hierarchikus viszonyait, tartalma betölthet egy összehétközítő, látszólag *egyenlősítő funkciót* is a társadalomképben. Jost (Fiske és Glück gender-sztereotípiák elemzésével összhangban) úgy látja, visszatérő, modellszerű a sztereotípiák tartalmi mintázataiban, hogy míg a magasabb státusúak jellemzésében

² A rendszerigazolás elméletének egyik legfőbb jellegzetessége és érdeme, hogy széles ívű összefüggést tételezett fel és mutatott be a csoportsztereotípiák tartalma és a társadalmi viszonyok igazságosságának és legitimitásának megítélése között. Perdöntően hozzájárult ahhoz, hogy ez utóbbi témakör a szociálpszichológia nemzetközi szakirodalmának egyik tematikus gócpontja lett Jost és Major 2001-es kötete (2001a) és különösen tanulmányuk (2001b). Továbbá: Blasi és Jost, 2006; Tyler és Jost, 2007; Jost, Kay és Thorisdottir, 2009; Gaucher és Jost, 2011; van der Toorn, Tyler és Jost, 2011; Jost és Kay, 2012; Jost, Hawkins, Nosek, Hennes, Stern, Gosling és Graham, 2014.

az erőt adó és hatékonyságot tükröző vonásokat emelik ki, addig az alacsonyabb státusúaknak – mintegy jó szándékúan – a szociális készségeit és morális erőnyeit ismerik el (Kay és Jost, 2003; Jost, Kivetz, Rubini, Guermant és Mosso, 2005; Jost és Kay, 2005; Kay, Jost, Mandisodza, Sherman, Petrocelli és Johnson, 2007; Kay, Czaplinski és Jost, 2009; Napier, Thorisdottir és Jost, 2010; Oldmeadow és Fiske, 2007).

5. A társadalom magaslatait elfoglaló csoportok esetében értelemszerűnek tűnik, hogy a viszonyok igazolására egyéni és csoportszempontból is motiváltak. A rendszerigazolás motivációja viszont azt a látszólag/láthatóan irracionális partállást is magyarázza, hogy az alávetett csoportok miért igazolják a rájuk telepedő, őket nyomasztó társadalmi hierarchiát.³ Felmerült és alkalmasint bizonyíthatónak tűnik, hogy *minél előnytelenebb* egy társadalmi kategória helyzete, annál *inkább elismeri* és támogatja a hierarchikus berendezkedést. De ha ez nem is bizonyulna teljes körű, lineáris összefüggésnek, a munkások tömeges tekintélyelvűségének sokszorosan regisztrált jelensége felfogható, mint egy ilyen tendencia tanúbizonysága (Jost, 2017b).

6. A rendszerigazolással mint motivált megismeréssel nemcsak analóg módon rokonítható, hanem Jost és Kruglanski szerint lényegi tartalmi átfedésben áll a *konzervatív* ideológia (Jost, Kruglanski és Simon, 1999; Jost, Glaser, Kruglanski és Sulloway, 2003; Napier és Jost, 2008a). Az az erős előfeltevésük, hogy a társadalom fejlődése hosszú távon végső soron az egyenlőtlenségek leküzdése irányába mutat, ennek a folyamatnak vannak úttörői és kerékkötői, szerintük a demokrácia kereteiben ez utóbbi szerepet töltik be a konzervatívok, akik a különbségek fenntartása mellett érvelnek és szállnak síkra.

7. A rendszerigazolás általában és a konzervativizmus sajátosan mind közrejátszanak abban, hogy érzékeljük és felismerjük, hogy a társadalmi viszonyokat *értékelő ideológiák* járják át a közgondolkodást. Időszakos látszat volt a világrendszerek közötti feszültségek enyhülése, az ún. békés egymás mellett élés idején, hogy az ideológiák kora véget ért, Jost szerint „vége van az ideológiák végének” (Jost, 2006; Jost, Nosek és Gosling, 2008; Jost, Federico és Napier, 2009, 2013; Lavine, Jost és Lodge, 2014; Jost, 2017a; Jost, Kay és Thorisdottir, 2009).

8. A konzervatív eszmerendszerre bizonyos személyiségjellemzők hajlamosítanak, mint ahogy úgymond liberális ellenpólusának is vannak pszichológiai jellemzői. Ezen *eltérések a köznapi magatartásban* és kialakított környezetben is kiütköznek (Carney, Jost, Gosling és Potter, 2008; Stern, West, Jost és Rule, 2014; Sterling, Jost és Pennycook, 2016; van der Toorn, Nail, Liviatan és Jost, 2014) – amint közfigyelmet és többek ingerült reakcióját kiváltó írásukban Jost és munkatársai ezt empirikus alapon illusztrálták. (Az ellenoldalt itt ugyan címkézhetjük liberálisnak, de épp ideológiai vonatkozásban ez a két tábor nem minden téren áll egymással szemben: a gazdasági különbségek létjogának és értéktartalmának elismerése lényegi ponton közösséget is teremt közöttük. Jost, Blount, Pfeffer és Hunyady, 2003)

³ Az elmélet centrális gondolata, hogy a rendszerigazolás a társadalmi egyenlőtlenség elfogadását szolgálja: Jost, Pelham, Sheldon és Sullivan, 2003; Kay, Jost, Mandisodza, Sherman, Petrocelli és Johnson, 2007; Jost, Wakslak és Tyler, 2008; Costa-Lopes, Dovidio, Pereira és Jost, 2013; Callan, Kay és Dawtry, 2014; Jost, Gaucher és Stern, 2014; van der Toorn, Feinberg, Jost, Kay, Tyler, Willer és Wilmuth, 2015; Pliskin, Yudkin, Jost és Trope, in press.

A vázlatosan bemutatott gondolatrendszer és a világszerte gyűjtött tekintélyes tapasztalati tényanyag tükrözi, hogy a rendszerigazolás elmélete egy integratív és nagy kisugárzású szellemi vállalkozás. Érintőlegesen sem lehet felsorolni, hogy hány és hányféle felfogás között ver hidat és hozza őket közös nevezőre.⁴ Természetes, hogy egy ilyen nagy vonzerejű és expanzív gondolati irány számos ponton jelent intellektuális kihívást és ösztönzően hat ellenvélemények kinyilvánítására és kimunkálására.⁵

A rendszerigazolás elmélete fontos tudománytörténeti előrelépés, amint megragadja az egyénnek a társadalmi viszonyrendszer egészére irányuló felfogását és attitűdjét, ami aztán összegezve a rendszer érzelmi elfogadottságának és legitimitást kölcsönző igazolásának társadalmi összképét nyújtja.

Számunkra ezen elmélet különösen sokat mond, ha akár itthon az *irracionalisnak tűnő* rendszertámogatás *racionalis magyarázatát* keressük, különös tekintettel annak tömeges jelentkezésére (amelynek volumenét az ún. csoportattribúciós hiba csapdájába esve talán el is túlozzuk – Allison, Mackie és Messick, 1999). E nézőpontból paradox, hogy Jost és munkatársa, Cichocka a régióban (és annak ékes példájaként Magyarországon) szokatlanul erőteljesnek minősítik a rendszerigazolás jelentkezését és kirívóan túlnyomónak találják a rendszerrel szembeni kritikai atmoszférát (Chichoka és Jost, 2014). Jóllehet kiindulópontjuk az volt, hogy a rendszerigazolás a hierarchikus viszonyokat elfedő „hamis tudat”, az ellentétébe való átfordulást mégsem a társadalmi tisztánlátás méltányolható jelentkezésének tekintik, hanem valamiféle *posztkommunista utóhatásnak*, amely egyfelől beágyazódik a lokális *panaszskultúrába*, másfelől *tanult tehetlenségre* vezet politikai téren.⁶ Nem vitás, hogy az úgynevezett kommunizmus mély és ellentmondásos nyomokat hagyott a régió társadalmában. A szocializmus eszméit kompromittálva Marxhoz, Leninhez és Sztálinhoz köthető három dogmát hirdetett és követett: a munkásosztály történeti megváltó szerepét, az osztályuralmat képviselő és

⁴ Nyilvánvaló a gondolati kapcsolódás a személyes és társadalmi helyzet idealizálását tárgyaló elméletekkel, lásd igaz világba vetett hit, a protestáns munkaetika-felfogás, meritokratikus társadalomkép és így tovább. A sztereotípiák funkcióinak elemzése – különös tekintettel a társadalom életében játszott szerepükre – átfedő megfontolásokat eredményez. A társas-társadalmi összehasonlítás sokat tárgyalt mechanizmusai és elméletei rendre mind relevánsak a rendszerigazolás nézőpontjából, különös tekintettel a viszonyok igazságosságának megítélésére. Mint ahogy a kognitív disszonancia elméletének relevanciájához sem fér kétség, ha annak érvényességi körét az elkötelezett tettekről kiterjesztjük az elfoglalt helyzetek igazolására is.

⁵ A rendszerigazolás vizsgálata során az implikált sztereotípiák és attitűdök felderítése – például – fontos szerephez jutott, ennek megfelelően elérte és kutatóit sarkos állásfoglalásra készítette az „implicit bias” módszertani vitája lásd Jost, Rudman, Blair, Carney, Dasgupta, Glaser és Hardin, 2009a, 2009b; Jost, Federico és Napier, 2009.

A rendszerigazolási elmélet előfeltevéseinek kibontására, árnyalására és kikerekítésére tett továbbfejlesztési kísérletek is járhatnak természetesen gondolati súrlódással és polémikus eredményekkel, amint ezt példázhatja Brandt, 2013; Sibley és Duckitt, 2010; Son Hing, Bobocel, Zanna, Garcia, Gee és Oraziotti, 2011. A viszonyok igazságosságának és legitimitásának elemzése során megkülönböztetett jelentőségre tesz szert, hogy a különböző elméletek az erkölcsi megítélést honnan eredeztetik és milyen szerepet tulajdonítanak neki Haidt 2001; Kugler, Jost és Noorbaloochi 2014.

⁶ Cichocka és Jost, 2014, különösen 16–19. A gondolatmenet további kibontása, hogy a rendszerigazolás bizonyos szintje a feltétele az aktív közéleti-politikai részvételnek Cichocka, Górska, Jost, Sutton és Bilewicz, 2017. Vö a korábbiakból még Jost, Chaikalis-Petrisis, Abrams, Sidanius, van der Toorn és Bratt, 2012.

kiváltó pártidiktatúrát és a bolsevik világhatalom birodalmi politikájának szolgálatát és kultuszát. Ez próbára tette a régió lakóinak életképességet és tartását. Többek között olyan felejtethetetlen eredménnyel, mint a nagyhatalmi alkuk ellenére fellobbanó és a világ közvéleményét újrhangoló magyar 56, vagy a bolsevik uralom alapjait munkásmozgalmi eszközökkel és szívóssággal kikezdő lengyel Szolidaritás. (Ezek kezdeményező ereje, emberi tétje, morális alapja épp oly megkérdőjelezhetetlen, mint az amerikai demokrácia dicsősége, a vietnámi háború ellenes korszakos fellépés.) A rendszerigazolási elmélet érvényesülését és érvényességét vizsgálva természetesen kitüntetett figyelmet érdemelnek a régiók közelebbi és távolabbi történeti sajátosságai.

A rendszerigazolás elméletének mondanivalója egyetemes, szisztematikusan gyűjtött tapasztalati alapja a haladott világra terjed ki, gondolati fogantatása ideje és helye az ezredforduló Amerikája. Az elmélet *történeti kötöttsége* megnyilvánul abban, hogy a) A történeti fejlődés mozgásirányát explicit módon a társadalmi *egyenlőség* kibontakozásában jelöli meg, melynek terén az Egyesült Államok világraszóló eredményeket könyvelhet el politikai, borszín szerinti, nemi és fizikai állapotot érintő viszonyok terén, eltekintve az ellenkező irányba mozgó jövedelmi és vagyoni viszonyoktól. b) Épp az a kulcsproblémája, hogy a társadalmi egyenlőtlenséget a *többségi érdekek* ellenében miért és miként konzerválja közgondolkodás és az előrehaladást fékező ideológia. c) A konfliktusok dinamikájával a stabil *demokrácia keretei között* számol. d) Úgy véli, az emberek céljait és eszközeit a *kilátások észlelt valószínűsége* nagyban befolyásolja, az azonban számukra valószínűtlen, hogy jogaik gyakorlásában korlátoznák, vagy ezért retorzió érne őket. e) Így az elmélet egy gazdasági húzóerőt képviselő, világháborúban próbált, szuperhatalmi pozíciót élvező sikeres társadalom *öntudatával és összefogásával* szembe-sül és szembesít (legalább is így volt ez az ezredforduló évtizedeiben).

Az ezredforduló Magyarországon – hogy vegyük a mi régióink egyik prototipikusnak tekintett társadalmát – ezek a *premisszák nem* maguktól értetődőek:

a) Ebben a Baltikumtól a Balkánig terjedő puffer régióban viszonylag korán érzékelhetővé vált, hogy a *világháború végének vége* közeledik, a rendszerek világrendszere felbomlik. b) Nemcsak az egyenlőség gondolata kompromitálódott az úgymond kommunizmus térhódításával és összeomlásával, hanem magát a *fejlődés perspektíváját kikezdi* a múlt. A globális verseny világtól való visszahúzódás ezernyi jele közt ott van a településhatárra rovásírással kitett helységnév, a Horvátországot is inkorporáló Nagy-Magyarország emblémák és irodai térképek sokasága, a parlamentbe táncra invitált táltos, a keleti rokonság és szellemi közösség hangsúlyozása, a kereszténység előtti pogány és a bástyaként keresztényvédő vitéz magyarok kultusza. c) Az önállóságát 1526 után elvesztő ország évszázadokig az államát sem érezhette sajátjának, a feudalizmus hosszú élete beárnyékolta még parlamentarizmusát is, aminek groteszk végkifejlete volt, hogy a trianoni békével néhány évtizedre visszanyert szuverenitása idején a császárt és királyt szárnysegédjével pótolták. A demokráciának *csak elvetélt kezdeményei* voltak 18-ban, 45 után, 56 heteiben, érlelő tapasztalata nem. d) A *vagyon- és jogbiztonságot* itt sokszorosan megtépázta a 20. század, melynek során a soknemzetiségű ország példátlan méretű terület- és vagyonvesztést élt meg, majd maga is rabolta a zsidó vagyont, a világháború idején megingott németiséget kisemmizte és javak nélkül menekült magyarokat telepített helyükre, a nagybirtokon és nagyfőkén túl egzisztenciálisan felmorzsolta a középosztályt is, a rendszerváltáskor elherdálta és hagyta magánkézbe venni

az állami tulajdont, munkateljesítményüktől függetlenül sorsukra hagyta a munkavállalók tömegeit. e) Ilyen körülmények között – melyeket képtelenség pusztán a poszt-kommunista kategóriával jellemezni – könnyűszerrel elképzelhető, hogy *félresiklik* a rendszerváltás szociális, majd piacgazdasági demokrácia *programja*. Lehámlik „a nép fiainak” egy uralomra törő csoportjáról, amelyet az egymást váltó liberális, demokrata, polgári, nemzeti és keresztény címkék kevésbé jellemeznek, mint a kommunista múlttól, a túlélő riválisoktól és rendszerváltáskor leszakadó néprétegektől való tudatos elhatárolódás. 2010 korszakos fordulata után a bennfentes nép- és jogismeretre egyaránt építő rendszernek többféle olvasata van. Így az is, hogy legfőbb ambíciója a politikai és gazdasági hatalom kisajátító koncentrációja, mindennemű kontroll kiiktatása, az indulatokra és indulatokkal játszó kommunikáció, az uralkodás vágya a múlt és – a kormányzat nyomait majd megőrző – jövő felett. A legfájóbb aggály mindemellett az előnytelen helyzetű, kiszolgáltatott és esendő rétegeknek kegyetlenül következetes *leszorítása* és megfosztása az egyéni és közös megküzdés lehetőségeitől, nem utolsósorban az oktatás révén végbemenő társadalmi mobilitástól. Ha ebben van igazság, akkor a rendszerigazolás általános tendenciájának itt e társadalmi-kulturális közegben összehasonlíthatatlanul kevesebb a fogódzója, mint az Amerikai Egyesült Államokban, sőt kifejezetten rendszerkritikus érzések és megfontolások jelentkezése várható.

A rendszerigazolás elméletét a haladott világra kiterjedő széleskörű leíró és kísérleti vizsgálatok jellemzik, a rendszerkritikai véleményalkotás után nyomozó saját kutatásainkat inkább úgy jellemezhetjük, mint *történeti folyamatkövető mélyfúrások* sorozatát.⁷ Eredményeit ez alkalommal 10+2 tézisben foglalom össze.

1. Nem fér kétség ahhoz, hogy e régióban – hazánkban különösképpen – kevésbé boldog és inkább elégedetlen a közhangulat. A szociálpszichológia kognitív korszaka után, az affektív ellenforradalom idején ez egy sokszorosan vizsgált kérdéskör. A „szubjektív jólét” országos indexét nem egyszer a GDP-hez hasonló jelentőséggel ruházzák fel. A magam részéről a személyes érzelmi állapothoz képest elkülöníthetőnek tartom és relevánsnak ítélem a „társadalmi közérzet” vizsgálatát, amelyben a megélt társas-társadalmi viszonyok, nota bene az emberek észlelt közhangulata jelenik meg – nálunk *elkeseredett és elkeserítő* tartalommal (Hunyady, 2010a, 2013b).

2. A rendszerigazolás elmélete nagy jelentőséget tulajdonít a *biztonság* keresésének és érzetének, ami teljes mértékben igazolódott a rendszerváltást követően hosszú évek során rendszeresen végzett értékvizsgálatainkban.

Több preferált érték – így a rend – társaságában a szociális biztonság előkelő helyet foglalt el az értékek rangsorában, és ugyanakkor az értékek valóságos érvényesüléséről érdeklődve épp vele – és az egyenlőséggel, gazdasági hatékonysággal, demokráciá-

⁷ Hazai kutatásainkat John Jost nyomon követte és érdemi kommentárokkal kísérte, miközben ő maga a politikai szociálpszichológia amerikai és nemzetközi életének vezető alakjává vált. A rendszerváltást követő első fázisáról elemző értékelést nyújtott a Contemporary Psychology-ban (Jost, 2000), megtisztelő méltatást nyújtott és személyes és munkakapcsolatunk történetét vázolta fel 2012-ben (Jost 2012), a régió jellegzetességeinek szentelt írásukban is utalt egyes empirikus megfigyeléseinkre (Cichocka és Jost, 2014). Mindebből kitűnik érdeklődésünk, szemléletünk és tárgyválasztásaink szoros rokonsága, amit a továbbiakban magam sem győzők eléggé hangsúlyozni. Vö. különösen Jost, 2003a, valamint Sidanius és Prato, 2005 kötetek előszavával. Magyar viszonylatban Jost együttműködő és vitapárnere volt még Berkics Mihály (von Van der Toorn, Berkics és Jost, 2010; von der Toorn, Jost és Berkics, 2014).

1. tábla. Spontán gondolattársítások (2012-es adatfelvétel 1000 fős országos reprezentatív mintán, a százalékszámok az adott válaszkategória előfordulási gyakoriságát tükrözik a válaszadók körében)

Magyarország hívószóra születő gondolattársítások

A haza, otthon, lakhely után

44% bizonytalanság, kilátástalanság, létbiztonság hiánya

23% szegénység, nélkülözés

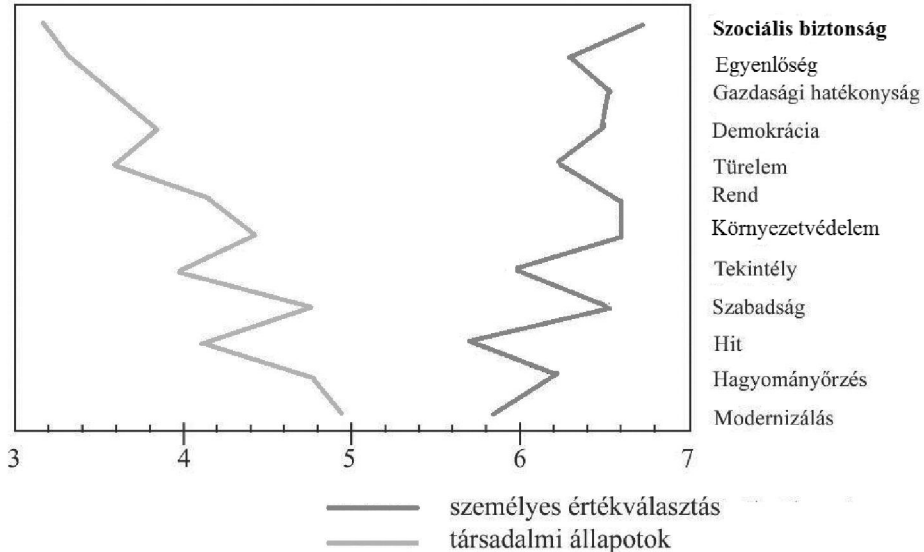
20% szomorúság, félelem

Az emberek érzései hívó szóra

47% pesszimizmus

20% félelem a jövőtől, a munkahely elvesztésétől

16% anyagi bizonytalanság

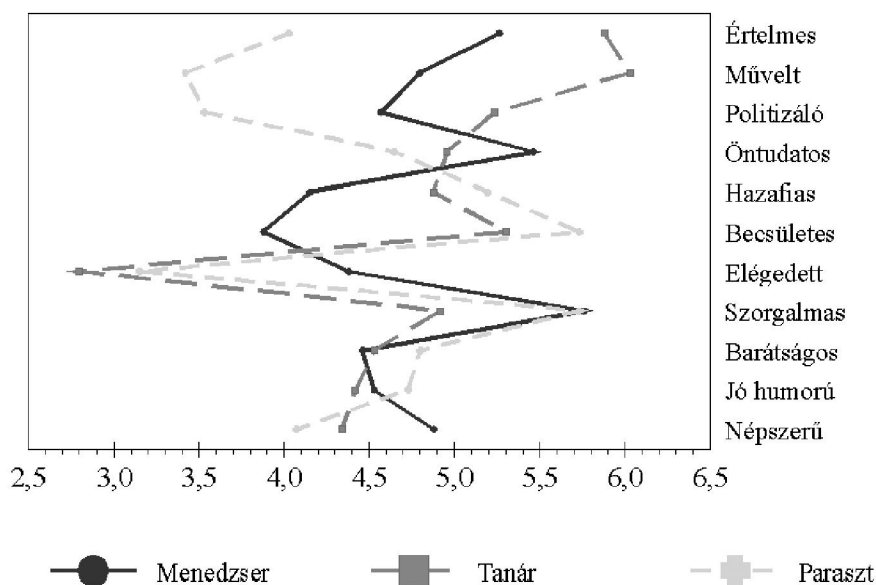

2. ábra. A személyes értékek és a társadalmi állapotok feszültsége, 2012-es értékvizsgálat 1000 fős országos reprezentatív mintán

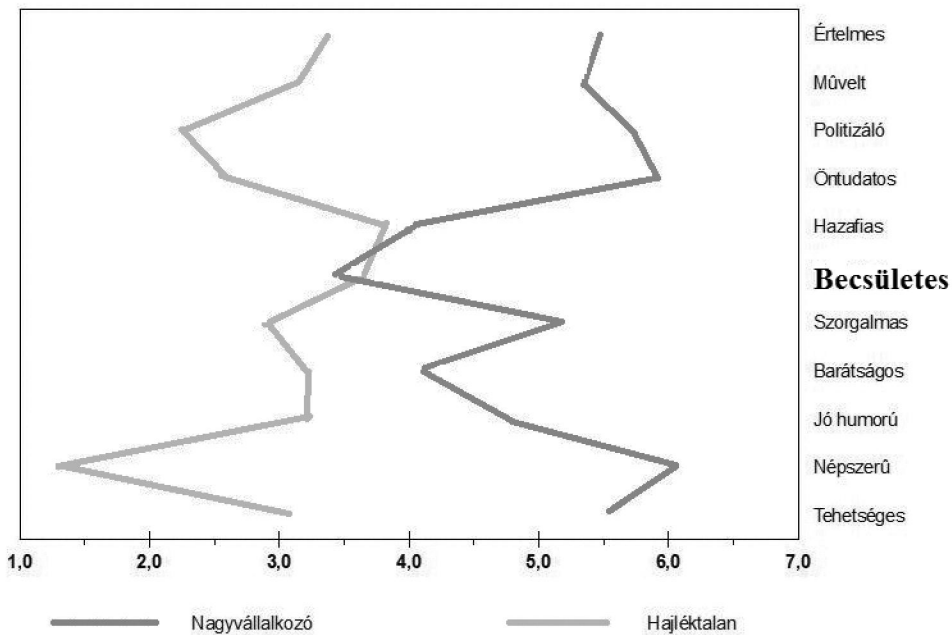
val, toleranciával – kapcsolatban találtuk a *legnagyobb feszültséget* (mért diszkrepanciát) a kívánalmak és a vélt társadalmi közállapotok között (Hunyady, 2013a). A szociális piacgazdaság ígéretét az egymást forgószínpad-szerűen váltó kormányok nem változtatták valóra, a szociális biztonság elvesztésének döntő szerepe volt abban, hogy spirálban futott le a pártok értékelése (Hunyady, 2010c). A rendszerváltás által hozott szabadság, így a (kezdetben szélesebb pártkínálatból való, utóbb a szocialisták és FIDESZ közötti, végül szinte magában a FIDESZ-re eső) választás öröme nem nyújtott kárpótlást az egzisztenciális biztonság elvesztéséért.

3. A rendszerváltás – vagy az aktív jelleget kiemelő rendszerváltoztatás – Jost várakozása szerint az állapotok stabilitásának és a normáknak a megingatásával hangulatrontó (Cichocka és Jost, 2014). Saját sztereotípiavizsgálataink ezt a diákok homogén mintáinak gondos egybevetése alapján messzemenően igazolják. Ennek fontos tartalmi mutatója a társadalmi és nemzeti *kategóriák csökkent értékelése*, nemcsak ideológia-érzékeny kategóriák esetén, hanem minden tekintélyfigura (így a hivatali vezető vagy az apa) jellemzésében. Illetve kiemelten fontos a saját nemzeti kategória szembeötlő értékcsökkenése, amelyre kihatott az is, hogy e változás révén „a magyar” nemzeti kategóriája a „szovjet blokk” viszonyítási keretéből átkerült az Európa országainak tágabb és igényesebb körébe (Hunyady, 1996b).

A nemzeti és társadalmi kategóriák sztereotíp jellemzésének vannak mérésel ki-mutatható sematikus alkotóelemei: belőlük pedig nálunk – úgy tűnik – társadalom-kritikus alapállás olvasható ki: *minden kategória hibádzik* valamiben, ezzel és ennyiben illeszkednek egy összképbe.

3. ábra. A „menedzser”, a „tanár” és a „paraszt” jellemzésének tulajdonságprofilja
26 fős szelektált középiskolás mintán, 1994

4. ábra. Társadalmi sztereotípiák, 100 fős differenciált középiskolás mintán, 2001

Vegyük három társadalmi sztereotípia esetét, a középiskolások szenzitív korcsoportja szerint: ezek szerint a paraszt becsületes, de nem művelt, a tanár művelt, de nem tetterős, a menedzser tetterős, de nem becsületes (Hunyady, 1996b). Ez utóbbinak tulajdonképpen mása az általam többször felidézett, emlékezetes jellemzés a nagyvállalkozóról és a hajléktalanról 2001-ből: ki ne ismerné el a nagyvállalkozó előnyét minden tekintetben, egyetlen kivétellel: kevésbé becsületes, mint a hajléktalan (Hunyady, 2002). Az egyedi eset általánosítható: a rendszerváltó Magyarországon az új elit, a domináns csoportok képe *morális szempontból kérdéses*, hibádzik, anyagi és társadalmi kiemelkedésük szélsébsége morálisan hitelteleníti érvényesülésüket.

Ennek a felismerésnek a jegyében számoltam a köznapi társadalomképben egyfelől az elért siker, státusz, másfelől a tulajdonított emberi, morális értékek szétválásával és szembefordulásával, amikor 2002-ben kidolgoztam és bevezettem egy 50 ítemes skálát a rendszerattitűdök vizsgálatára.

A tételek között szerepeltek rendszerigazoló állítások és a rendszerkritika rossz társadalmi közérzetet kifejező, elmarasztaló ítéletei is. A rendszerigazolás az az álláspont, mely szerint a személyek közötti, illetve a társadalmi kategóriák közötti hierarchikus viszonyok megfelelnek az értékeiknek, emberi kvalitásaik és teljesítményük különbségeinek, tehát a rendszer igazságos. Ennek ellenpontja lenne már az is, ha az értékek és státuszok viszonyát pusztán esetlegesnek vagy rendezetlennek nyilvánítanánk. De tovább feszítve a húrt, felkínáltuk azt a végletet is, hogy az értékek, emberi kvalitá-

2. tábla. Illusztratív itemek a kontraszelekció és rendszerigazolás alskálákhoz

• Kontraszelekció:

- k46 Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.
- k38 Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.
- k26 Aki tisztességes, az szegény marad.
- k4 Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemelik.

• Rendszerigazolás:

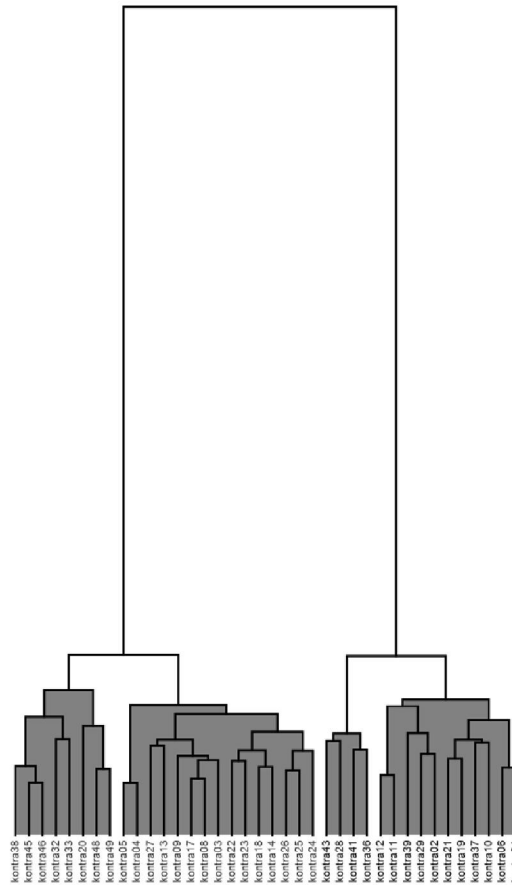
- r37 Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.
- r28 Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli.
- r39 Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.

sok és teljesítmények reciprok módon jelennek meg a státushierarchiában, különösen morális szempontból a magas és alacsony státusúak helycseréje lenne „igazságos”. Ezt neveztük „kontraszelekció-élménynek” és a kontraszelekció lett a rendszerattitűdöt mérő kétpólusú skálarendszer névadója (Hunyady, 2002, 2010d). Eleve ambivalenciával számoltunk és több dimenzióban próbáltuk meghatározni a vizsgálati személyek mentális pozícióját. A nézetrendszer felderítésére számos alkalommal, közöttük 2010 előtt és után, 4-4 országos reprezentatív mintán került sor (Hunyady, 2015).

A megközelítési szempontokban gazdag itemek fogadtatásában rendre – egészen elenyésző különbségekkel – *ugyanaz a válaszstruktúra* jelenik meg. Kereshetjük a lineáris összefüggéseket tükröző faktorszerkezetet, az elsődleges elemzés által felszínre hozott faktorok vizsgálatról vizsgálatra azonosak. Az ezek alapján képzett alskálák belső kohéziója statisztikai értelemben megnyugtató. (A kutatások összevont 5600 fős mintáján a rendszerkritika alskála Cronbach-alfa értéke 0,84, a rendszerigazolásé 0,70.) Ha a nézetrendszer szerkezetének vizsgálatára adekvátabb klaszteranalízist végzünk, akkor is világosan elrendeződő itemnyalábokkal fogunk találkozni, amelyek a vizsgálatok sorozatában rendre visszaköszönnek.

Az ábrán az itemek függőleges vonalát keresztvonalak fűzik össze, minél szorosabb a kapcsolatuk, annál alacsonyabban. Két klasztert látunk, mindegyik két szoros tömböt ölel fel. A bal oldali klaszter a rendszerkritika tételeit fogja össze hiánytalanul. A szélső, kisebbik blokkja a fentlévőket bírálja és a kiválasztódás esetlegességét kárhozza, a nagyobb blokkja a kontraszelekció, az igazságtalanság és a maffiauralom vádját fogalmazza meg. A jobb oldali klaszter a rendszerigazolást jeleníti meg, belső, kisebb blokkja a társadalmi különbségek indoklására kedvvel mutat rá, a szélső, nagyobb blokkja a vezetők iránti bizalomnak és a jó kilátások optimizmusának ad hangot.

4. A kontraszelekcióra vonatkozó, kiélezetten rendszerkritikus tételek fogadtatása egymással *összefügg*, míg ezekről *elkülönül* a viszonyokat elfogadó, rendszerigazoló állítások köre s ezek fogadtatása.

5. ábra. A kontraszelekció-skála itemek klaszterei

5. A hierarchikus viszonyok aktuális igazolása, illetve – alapvetően morális – kritikája szervesen összefonódik a *jövővel kapcsolatos* várakozásokkal.

A rendszerigazolás egyértelműen és kizárólagosan a pozitív várakozások optimizmusával társul, és tartalmilag mintegy szimmetrikusan a rendszerkritika velejárója a jövő negatív képének pesszimizmusa. E két gondolkör belső egysége és egymástól való szétválása a közgondolkodás lényeges tartalmi jellemzője.

Ha a faktoranalízis alapján alsókálákat képezünk, bemutatathatjuk az indexeik között mért együttjárások értékeit. A rendszerigazolás és rendszerkritika között gyakorlatilag nincs kapcsolat, az optimizmus és pesszimizmus viszont szignifikáns negatív korrelációban áll. A rendszerigazolás egyértelmű pozitív kapcsolatban áll az optimizmussal és azzal a tételsorral, mely szerint erőfeszítésünkön múlik a siker. A rendszerkritika és a pesszimizmus kapcsolata mindenekközül a legerősebb. A rendszerkritika és az opti-

3. tábla. Illusztratív itemek a pesszimizmus és optimizmus alskálákhoz

• Pesszimizmus:

- p8 Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább sülyyed a társadalom.
- p14 A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.
- p13 Ez az ország a maffiózók paradicsoma.

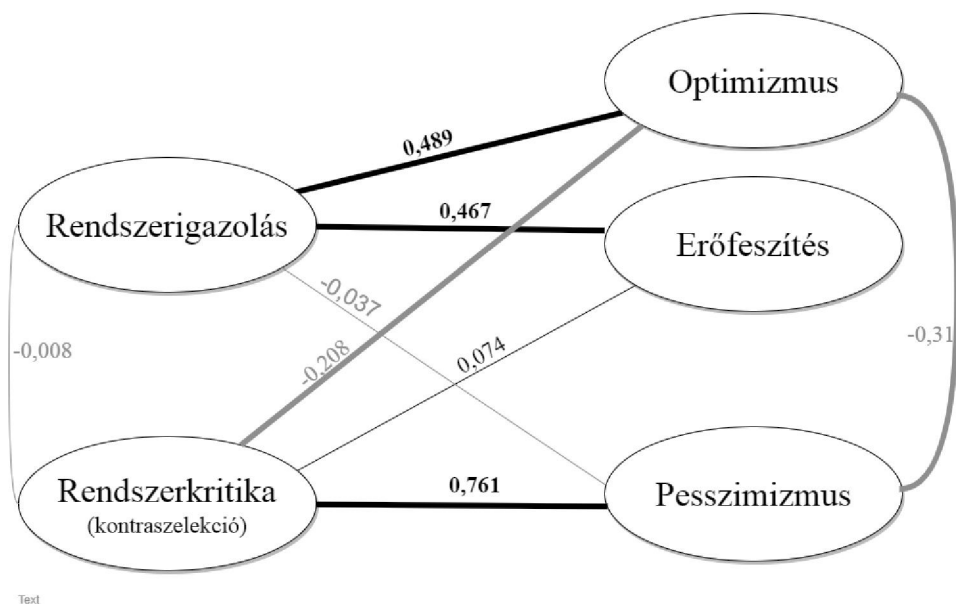
• Optimizmus:

- o11 Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.
- o29 Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.
- o2 Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság.

mizmus negatív kapcsolata még számottevő, egyebekben a két változócsoporthoz közötti halványak és erőteljesek az összefüggések.

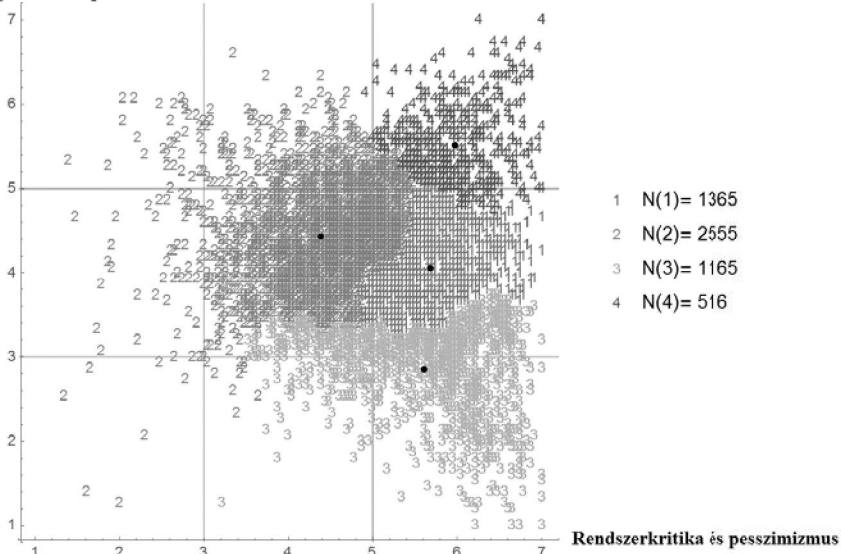
6. A rendszerrel kapcsolatos attitűd ambivalensnek bizonyul, két egymással össze nem simuló komponense többé-kevésbé *kötetlenül kombinálódik*.

Ez láthatóvá is válik, ha vizsgálatonként, vagy a vizsgált összpopulációt tekintve az összes személyt az itemekre adott válaszaik alapján – előre megszabott számú – négy klaszterbe soroljuk. A személyek elrendeződése látványosan megmutatja, hogy a két attitűdkomponens magas és alacsony értékei milyen módon és mértékben kombinálódnak, a nézettípusoknak hol húzódik a tartalmi határa, akár e határok, akár a proto-

6. ábra. A kontraszelekciós alskálák kapcsolatrendszere

Rendszerigazolás és optimizmus

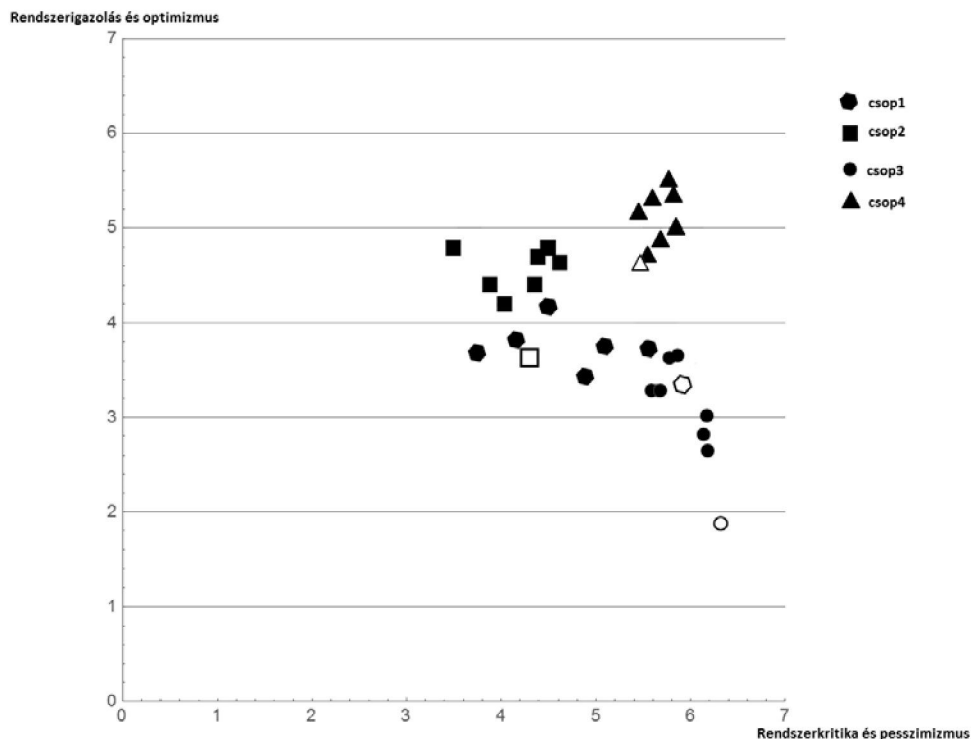

7. ábra. A nyolc vizsgálat teljes populációjának klaszterei

tipikus képviselő helye hogyan módosul, illetve mennyire szilárd az időben egymásra következő vizsgálatokban.

Mint láthatjuk a különböző nagyságú csoportok közül egy van, amely rendszerkritika tekintetében – e vízszintes koordinátán – közepes szinten áll, a többi három kifejezetten magas értéket kap. Ez a három csoport a rendszerigazolás függőleges koordinátáján felvesz magas, közepes vagy alacsony értéket. Az igazolás és kritika erőteljes elfogadása logikailag nem kizárt (a tételek elvben megférhetnek egymás mellett), de érzelmi töltete ellentmondásos (hasadt tartalma lehet például a lesújtó összkép mellett jó példák és katartikus változások feltételezése), de bizonyos mértékig alighanem az igent mondás válaszbeállítottságának a terméke. A rendszerigazolás semlegesbe hajló képviselői együttesen szép számmal vannak, egy (2555 fő) részük lényegében ezt a kitérő mentalitást képviseli a rendszerkritika tekintetében is, másik (1365 fő) részük viszont kifejezetten kritikus. A rendszerigazolást elutasító, rendszerkritikát valló konzekvens csoport képvisel egy markáns tartalmi álláspontot.

Ha egy futó pillantást vetünk az országos reprezentatív mintákon végzett 8 kutatás adataira, láthatjuk, hogy az azonos alapon és módszerrel képzett válaszadó csoportokat reprezentáló *középérték* rendre egymás szomszédságában helyezkedik el, tehát a minták és az időpontok különbözősége ellenére jól rokonítható. Az egyetlen mérvadó kivétel – amint erre visszatérünk – a 2012-es év, amikor is a csoportok reprezentációja – jól értelmezhető módon – elmozdult: technikai nyelven szólva az 1-es csoport rendszerkritikai irányba radikalizálódott, a 2-es és a 3-as csoport közepes, illetve gyenge rendszerigazoló hajlandósága tovább esett.

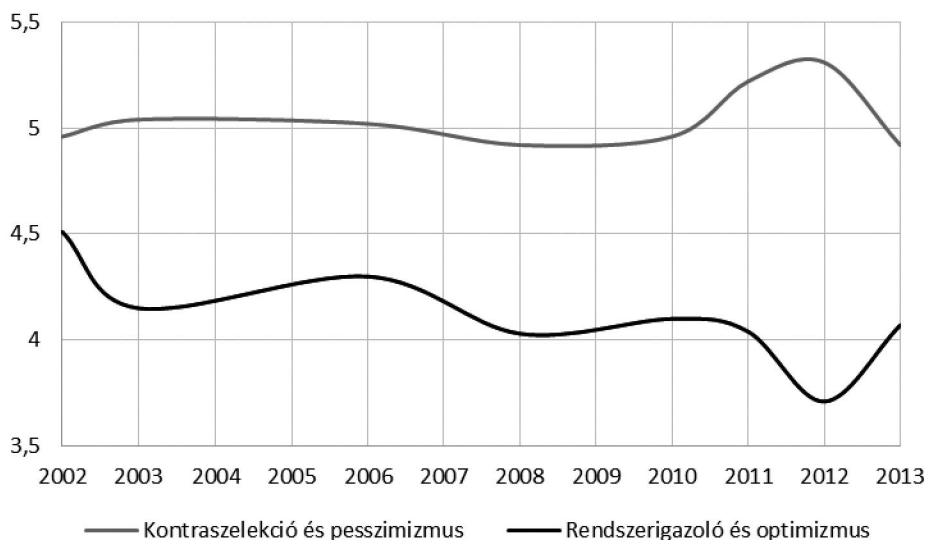
8. ábra. A klaszterek középértékei 4 év vizsgálataiban, az üres ikon a 2012-es év kirívó értékeit jelzi

7. Az országos reprezentatív mintákon szerzett visszatérő tapasztalatok szerint a *rendszerkritika-pesszimizmus* tételeinek fogadtatása egyértelműen *kedvezőbb*, mint a *rendszerigazolás-optimizmus* álláspontjának elfogadása.

E kettő viszonyában az idők múltával vannak hullámverések, de töretlenül domináns a negatív megítélés és közérzet: az összevont nagymintán ezen különbség – melynek háttérét az eddigiekben több szempontból analitikusan vizsgáltuk – a 7 fokú skálán rendre megközelíti, sőt meg is haladhatja az 1 teljes fokot.⁸

8. A rendszerattitűd összetettsége is, de domináns minősége is *konszenzuálisnak* mondható – amint ezt az eddig kapott összkép sugallja, és amint ezt konstatálhattuk, hiába keresve a társadalmi viszonyokban elfoglalt hely különbségeit. A rendszerigazolás és rendszerkritika tekintetében lehet különbség a politikai kormányzat támogatóinak és ellenzőinek felfogása és közérzete között, de ez az aktuális hatalmi szituációnak megfelelő eltérés csak árnyalatnyi. A rendszerigazolás elméletét mindenekelőtt az támasztaná alá, ha a rendszer alapvető igényléséhez csatlakoznának a hierarchia alján

⁸ A 2007–2008-ban mért különbség 2010 éles politikai fordulata után szemlátomást nem csökkent (Hunyady, 2013a, 2015).

9. ábra. A rendszerattitűd-komponensek alakulása 2002–2013 (Hunyady, 2016)

lévők is, ehelyett ebben a történeti-kulturális atmoszférában a *fenn lévők* is alapvetően a domináns rendszerkritikában osztoznak. (Talán megengedhetjük magunknak azt az egyelőre körvonalazatlan feltételezést is, hogy a rendszerek nemcsak a lent lévők ostromától vannak – osztályharcos logika szerint – veszélyben, hanem történetileg nem is oly ritkán veszélyeztetheti őket a fent lévők megosztottsága, vetélkedése, újrendezési kedve is....)

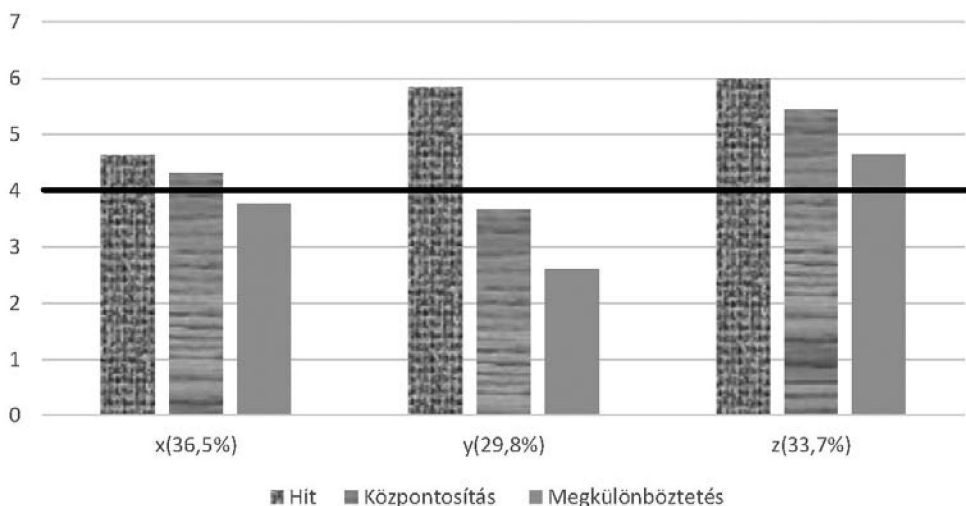
9. A demokrácia mibenléte, lényege és határai e forgandó időkben mind többeket foglalkoztatnak 2010 után, amikor a jog szociálpszichológiájának hazai kimunkálásához programszerűen nekiláttunk, a jogelvekre és a joggyakorlatra vonatkozó nézetek körében a *közkeletű demokráciafelfogást* is vizsgálat tárgyává tettük (Hunyady, 2015, 2016).

Három attitűdöt igyekeztünk megragadni, és ezek típusos együttjárását próbáltuk feltárni. Egyik a *demokráciába vetett hit* címkét viselte: a kérdezettek el tudják-e képzelni és igénylik-e egységben a többségi uralmat és az egyéni szabadság védelmét (7 fokú skálán az összmintaátlag 5,46). A másik attitűd a *kormányzati hatalomösszpontosítás* szükségességére és mértékére vonatkozott (4,45), míg a harmadik az állam *polgárai közötti különbségtétel* tűrését és igényét fejezte ki (3,74). 2010 és 2013 között négy reprezentatív minta válaszai arról tanúskodtak, hogy kifejezett az egyetértés a demokráciába vetett hit tekintetében, a diszkriminációt viszont végső soron a magyar minták elutasítják.

A három komponenskombinációi közül a *leggyakoribb* a demokráciába vetett hit ki nyilvánítása mellett a hatalomösszpontosítást is elfogadhatónak vallja (36,5%). Ennél kevesebben vannak, akik a demokrácia mellett egyértelműen és kiemelten hitet tesznek, és elhárítják a hatalomösszpontosítást (29,8%).

4. tábla. Illusztratív itemek a demokráciaattitűdök összefüggéseire

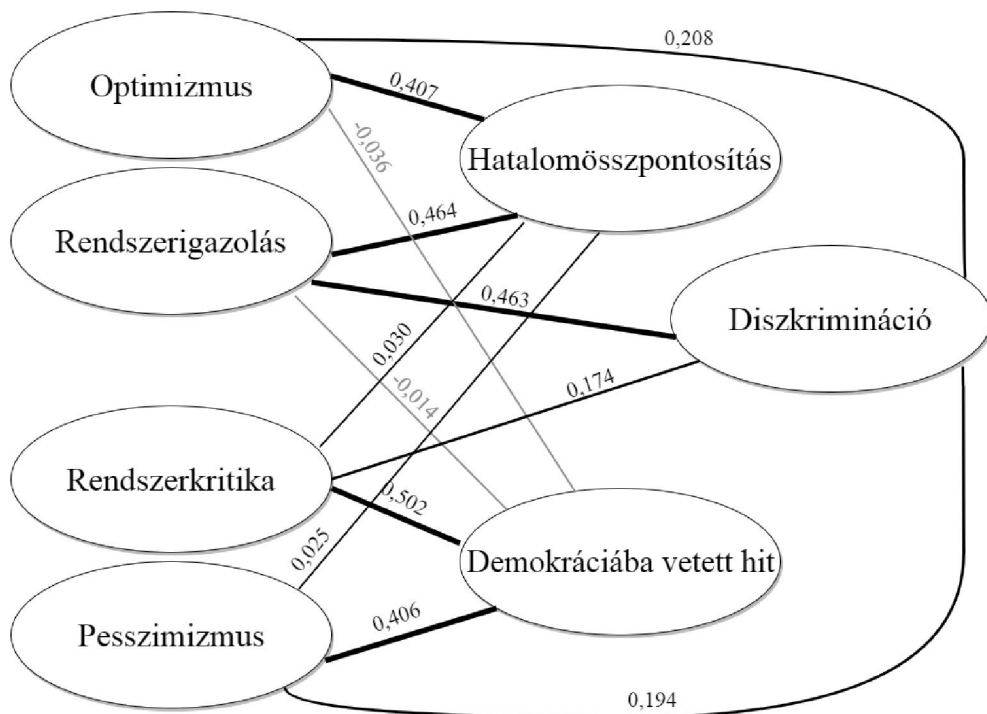
- **Demokráciába vetett hit:**
 - d26 A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni, és ha hibázik, akkor a szabad választáson le is válthatják az emberek.
 - d12 A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga és lehet véleménye, akár a többség akaratával szemben is.
 - d9 A demokrácia azt jelenti, hogy a többség akarata érvényesül.
- **Hatalomösszpontosítás:**
 - d24 Az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért és nem szabad állandóan megzavarni a munkáját.
 - d23 Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg a hatalmat, a választás nem arra való, hogy mindig váltogassuk, kik vezessék az országot.
 - d22 Az emberek nagy többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán nem is lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát.
- **Megkülönböztetés:**
 - d3 Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások.
 - d17 A kisgyerekeknek, betegeknek és öregeknek nem lehetnek ugyanolyan jogai, mint a felnőtt beszámítható, cselekvőképes embereknek.

10. ábra. A három nézettípus gyakorisága és attitűdprofilja (Hunyady, 2016)

10. E négy évben ugyanezen mintákon tanulmányoztuk a rendszerigazolás-rendszerkritika alakulását is: a *rendszerkritika-pesszimizmus* változó a demokráciába vetett *hittel*, a *rendszerigazolás-optimizmus* változó viszont mindenekelőtt a kormányzati *hatalomösszpontosítással*, ám a társadalmi megkülönböztetéssel is szignifikánsan korrelál.

Az askálák szintjére bontva a rendszerkritika valamivel erősebb, a pesszimizmus némileg gyengébb pozitív korrelációban áll a demokráciába vetett hittel, a rendszerigazo-

11. ábra. Kontraszelekción alkálák és a demokráciaattitűdök összefüggései

lás némileg erősebb, az optimizmus gyengébb kapcsolatban a hatalomösszpontosítás változójával, a zömmel negatív keresztösszefüggések érdemben nem szignifikánsak. E tekintetben különlegesnek és különösnek mondható a diszkrimináció változójának szerteágazó kapcsolatrendszere, de ennek legmarkánsabb eleme kétségtelenül a rendszerigazoláshoz köti. Mindez bizonyos értelemben fényt vet a rendszer és a rendszer-attitűdök társadalmi természetére és irányultságára.

Hazai kutatásaink ugyancsak kivonatos áttekintése után, hadd tegyem fel azt a kérdést, hogy e tapasztalatoknak van-e relevanciája a *rendszerigazolási elmélet nézőpontjából*. Az együttgondolkodás szellemében négy pontot emelnék ki:

1. A kutatás tárgya bipoláris attitűd

A rendszerigazolás egy pozitív attitűd átélése, érvelő kinyilvánítása és (elvitatásába ütközve) annak felerősítése. Egy attitűd azonban *nem korlátozódik* sem elvben, sem gyakorlatban a pozitív minőségre és térfélre. Kristályosan tiszta, végletesen leegyszerűsítő definíciója szerint az attitűd az értékelés teljes, pozitív-negatív kontinuumában elfoglalt pozíció. Az egyén vagy csoport társas-társadalmi helyzetének megélését akkor lehet árnyaltan leírni, ha a sokféle forrásból fakadó *elégedetlenség* jelentkezésével és

mértékével is számot vetünk.⁹ A pszichológia egész motivációs tana kínál támpontokat ehhez. Elég csak utalni a különböző szükségletek kielégítésének, a szuverenitás megélésének, a társas-társadalmi összehasonlításoknak a töménytelen problémájára, nem feledkezve meg arról sem, hogy a teljesítmények, jutalmak, relatív pozíciók kiértékelése nem statikus, hanem az igények mozgó mércéje szerint alakul. Tehát két pólus van, és hozzátehetjük, hogy az attitűdtárgy megítélése több szempontból tevődik össze, ezek egymással birkózva a konzisztens értékelés felé törekednek, de bizonyos kétértékűség, ambivalencia a valóságos attitűdöt mindig is jellemzi.

Mindez független az amerikai és a magyar történeti tapasztalatok és kilátások különbségeitől, nota bene az elégedettség és elégedetlenség kinyilvánítását szabályozó bevett társadalmi normáktól (hogy ott személyes élethelyzetével nem lehet valaki elégedetlen, itt az elégedettség a visszatetsző). E különbségek csak erősítik annak tudatát, hogy a rendszerattitűdök bipoláris jellegűek és méltán számíthatunk *ambivalenciájukra*.

2. A társadalmi viszonyok rendszere összetett és differenciált attitűdtárgy

A „rendszer” komplexitása szinte kimeríthetetlen, meghatározása örökkön örökké finomításra szorul. Ennek a különleges attitűdtárgynak részese maga az attitűdöt formáló egyén, ez öleli fel és strukturálja teljes átlátható környezetét, különös tekintettel az embernek embertársaihoz fűződő hangsúlyos viszonyaira. A rendszerigazolás elmélete hangsúlyozza, hogy bármilyen társadalmi viszonyrendszerben él is az ember, motivált arra, hogy a mindenkori társadalmi hierarchiát és benne saját szerepét igazolja. E tendencia jelentkezését elismerve érdemes nyomába eredni annak a John Josttól is olvasható gondolatnak, hogy a rendszerek *különböző támpontokat nyújtanak az igazolásra* (és tegyük hozzá, kritikára) (Cichocka és Jost, 2014). Nem feledkezhetünk meg arról, hogy vannak sikeres és csődbe futó rendszerek, vannak lendületes és lefojtott atmoszférájúak, vannak átjárhatatlan és rugalmasan alakuló hierarchiák, vannak fenyegetéssel korlátozó és ösztönzéssel kecsegtető, vannak dogmáikba zárkózó és másokra nyitott társadalmak, végső soron vannak a társadalmi közérzet szempontjából jobb és rosszabb társadalmi berendezkedések. S ennek a minőségnek valóban egyik perdöntő

⁹ A rendszerigazolás elmélete is számol ambivalenciával, de alapvetően nem a rendszerattitűdben, hanem a lent lévők saját csoportsztereotípiájában (Jost és Burgess, 2003), ami talán az általánosabb inkonzisztenciának csak egy sajátos esete. Egyrészt csak ebben a relációban gondolkodva a rendszer és a csoport (nota bene az egyén) közötti potenciális feszültség meglehet, hogy a rendszer megítélésének ambivalenciájában is megjelenik (vö azzal, hogy a rendszer normatív és tényleíró képe között van különbség és ez bizonyos csoport- és személyi perspektívában ki is éleződhet). Másrészt a rendszertől remélt rend ideálképében is mutatkozhatnak törések és több-kevesebb erővel megjelenhetnek egymással vetélkedő értéktörzsek: ne engedjen ember és ember helyzetében különbséget, vagy legyen hierarchikus, és a benne elfoglalt hely függjön a teljesítménytől, ám ez utóbbi is többféle nézőpontból mérlegelhető (mint hatékony munkavégzés, mint társas-társadalmi hatékonyság, esetleg mint emberi-morális helytállás) és ezen mérlegelések eredménye erősen divergálhat. Harmadrészt a rendszer a múltban megélt, vagy a látótérbe került alternatív társadalmi berendezkedésekkel egybevetve, ezek mércéjén mérve többféle, keveredő vagy épp ütköző megvilágításba kerülhet. Negyedrészt a rendszer megítélése természetes módon változik az időben, amint változó feltételek között mutatkozik többé vagy kevésbé hatékonnak, vagy – hogy egy kifejezetten pszichológiai szemponttal is számoljunk – újdonságértékéből veszít, unalom lepi el megkopó szimbólumait, szereplőit, viszonyait, az élet dinamikájával együtt járó generációváltás hátráltatója lesz vagy legalábbis annak tűnik. Ma ezek szórt ötletek, de egyszerűen ki nem zárható megfontolások.

kritériuma, hogy milyen vonatkozásban mekkora különbséget diktál, termel ki, tűr meg ember és ember között. Eközben az egyenlőség (akár az esélyek egyenlősége) az egyének és csoportok gyarapodásának, hatalmának, rangjának erős motivációjához képest az igazságosság vágyteli álma, amelyhez csak közelíteni lehet különböző vonatkozásokban és bizonyosan nem ellentmondásmentesen. Ebben a vonatkozásban mégis többet ígérnek és nyújtanak az elvben a közjóra törekvő, tényleges választói kontroll alatt álló *demokráciák*, még ha a jogállam körmönfont nehézkességével járnak is el, mint az erőre és erőszakra építő, égi és földi illúziókba kapaszkodó *autokratikus rendszerek*. De ez utóbbiak között is voltak és vannak számottevő különbségek, és húzódik közöttük olyan határ, melyen túl csak romlott cinizmussal lehet állítani, hogy bennük az igazságosság, az egyenlőség, a közös emberi identitás méltányolható módon érvényre jut. (Hisz az egy szakirodalmi tévedés, hogy a rendszerigazolás megkérdőjelezése lenne cinizmus, épp hogy a jogos rendszerkritika naivitással álcázott tudatos semmibevétele az – Schyns, Nuus és Dekker, 2005; Berkics, 2007.)

Úgy vélem, hogy távol vagyunk a rendszersajátosságok és alkalmazkodási módok felderítésétől és tipizálásától, de ezek keresésének szándéka – ami tanulmányainkban jelen volt – sikerrel kecsegtető feladat.

3. A rendszerattitűdök a rendszerváltozások kontextusában nyerik el jelentésüket

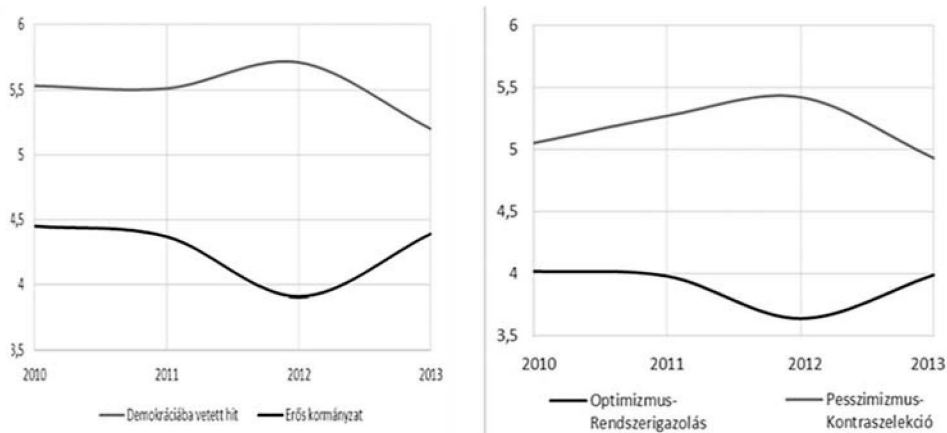
A rendszer lényegéhez tartozik valamiféle állandóság, egy rend, amihez igazodni lehet és kell, ugyanakkor azt nem feledhetjük, hogy ez a konzisztencia a változások világában tűnik fel és abba olvad bele, változásban születik és változásban szűnik. A mai közállapotok megélése és megítélése korántsem független attól, hogy – mit tudunk – mi volt itt a múltban, annak háttérén fejlődésnek vagy elnyomorodásnak látjuk-e a jelen viszonyokat. Viszonylag tudatlan emberek fejében is valamiféle *fejlődésvonal* rajzolódik ki, legyen az viszonylag kurta, akár elnagyolt, sztereotipikusan kiüresedett. Különös jelentősége van annak, hol vonjuk meg a *múlt és jelen határát*, de e mögött is ott sorjázhathatnak az elhatárolt történeti korszakok. A kategóriahatárokon belül asszimilálódnak az értékítéletek, a kategóriahatárok viszont kontrasztosan kiemelik a különbségeket. A múlt rendszer elkötelezett hívei rosszállóan fogadják a bekövetkezett változásokat, de ami szociálpszichológiai szempontból érdekesebb, az az, hogy a *jellel való elégedetlenség* aktívan *kihát* a múlt nosztalgikus felértékelésére (Hunyady, 1996a, 2010b). Ennek van egy olyan kiegészítő interpretációja, hogy a múlt problémái az emlékezetben elsikkadnak, a jelen akkor meg nem tapasztalt problémái viszont rányomják bélyegüket az összehasonlításra (Schwarz, Wänke és Bless, 1999; Hunyady, 1996a). Ezt a közérzeti dinamikát látványosan demonstrálták a hazai empirikus vizsgálatok, amikor is a rendszerváltás gondjai, feszültségei, erkölcsi problémái emeltyűként működtek a Kádár-korszak tömeges értékelésében, amely felszínezte a megterhelt, kifakult, felbomlott múltat, dacolva a politikai és tömegkommunikációs túlnyomással is. Generációs változások is közrejátszhatnak abban, hogy ez a visszahatás mára csökken, viszont a korábban gondokkal megterhelt rendszerváltás 2010 után kezd új, kedvező fényben megjelenni, mint különösen ígéretes korszak (Hunyady, 2014). A köztudatban élő periódusok különböző előjelű közkeletű értékelésével – ha nem is szociálpszichológiai tudatossággal – játszik a mindenkori emlékezetpolitika is. Így próbálja ma átszabni a 20. századnak a köztudatban élő emlékezetét, amelynek fejlődésvonala egy W alakot

formál ki, melyben a mélypontokat a Horthy- és Rákosi-korszak jelenti. Ezt korrigálná a Horthy-korszak kultuszával és a Rákosi–Kádár-korszakok egybegyalulásával. Ennek újfent makacs akadályai vannak, nem utolsósorban az, hogy sem a Horthy-korszak, sem a jelen megítélése nem oly ragyogó, hogy jó fényt vessenek egymásra, azt már mellőzve is, hogy mennyire hiteltelen az egykor anyagilag és erkölcsileg kisemmizettek leszármazottainak ábrándos visszatekintése a neobarokknak becézett időszak hívságos és úrhatnám világára.

A rendszer értékelésében – a történeti kontextusa mellett – természetesen ott van és hat a *jelen rendszerek* társadalmi-politikai *viszonyítási kerete*, benne a magyar köztudatnak nemcsak a felszínén, de a legmélyebb rétegeiben is élő nyugat-kelet dimenzió, és az ennek mentén elrendeződő preferenciák. Nyilvánvalóan nem mindegy az a nemzetközi perspektíva, hogy ki hogy látja: a mai magyar rendszermodell kakukktójas az Európai Unió kissé zilált fészkeiben, vagy a társadalmi-politikai rendszerek földcsuszamlása következtében az első fecske, amelyet egy egész madárraj követ: itt tolonganak a környéki papagájok, a történelemből jól ismert döggeszelyűk, és a mára kelekótyává vált büszke sasmadarak is. Az utóbbi önkép talán túlméretezett, bár a szocializmus eszméit kompromitáló szovjet birodalom összeomlása kétségtelenül megrengette a rendszerek világrendszerét. Helyes, ha – anélkül, hogy dramatizálnánk őket – nem tévesztjük szem elől az egyensúlyok megbomlásának egyes jeleit: Az egyedüli szuperhatalom szerepzavarát, beleértve a demokrácia avatatlan exportjának ballépéseit. A tőkekoncentráció elvadulását világszerte a jóléti állam ideáljának elhalványulásával. A középosztály megrekedését, szétmállását, süllyedését, és ezzel a demokratikus jogállam stabilitásának elvesztését. A piacok és a politikai keretek kitérítésének számító racionalizmusával szemben a határokat, normákat, életsztenderdeket vesztő tömegek kiszámíthatatlan indulatait. Mozgalmakat, amelyek emlékeztetnek, de mind gyakrabban szántsándékkal emlékeznek is a világháború előtti jobboldali radikalizmusra, az emberi méltóság megcsúfolására. Felmérhetetlen erejű új rendszereket, amelyek szeretlenül, de riasztó hatékonysággal egyesítik a politikai diktatúra kijegecesedett és a vadkapitalizmus buzgárszerű társadalmi hierarchiáját. Ám ne higgyük, hogy a rossz eredetből nem fakadhatnak jó fejlemények – tanítja McGuire (2001) is, a közkeletű nézeteket dezorientáló gondolati dinamikáról szólva.

4. A rendszerattitűdök a változások valószínűségének függvényében alakulnak

Mondhatjuk egyszerűbben: a status quo értékelése a tekintetben sem magában áll, függ attól, hogy van-e a köztudatban a rendszernek alternatívája, és milyen esélyt látnak megmaradására, illetve lecserélésére. Ezzel az összefüggéssel a rendszerigazolás elmélete maga is kimondottan számol, tudván tudva, hogy a *valószínűségek percepciója* milyen fontos szerepet játszik a rendszerértékelés alakulásában, a hosszú távú stabilitás, illetve az alternatíva hiánya hogyan erősíti azt (McGuire, 1999, 2001; Kay, Jimenez és Jost, 2003; Kay, Shepherd, Blatz, Chua és Galinsky, 2010; Laurin, Gaucher és Kay, 2013; Blanchar és Eidelman, 2013). Talán egy ponton lehetne ennek az összefüggésnek még nagyobb jelentőséget tulajdonítani, ez pedig az elméletépítésben oly fontos felismerés, hogy a társadalom alacsony státusú rétegei inkább választják a hierarchia aktív támogatását, mint a konfrontatív szembehelyezkedést. Ennek hármas motivációjáról is érdemben szó esik, de hiányzik az alávetettek helyzetértékelésének – az

12. ábra. Párhuzamos attitűdhullámok 2010–2013 között (Hunyady, 2016)

autokratikus berendezkedésekben oly evidens – eleme, hogy a hierarchia lebontása a túlhatalom kemény ellenállásába ütközik, már megkísérlése is veszterhes, eredménye több mint kétséges, valószínűtlen győzelme esetén rendszer-alternatívája gyakran kimunkálatlan és kipróbálatlan. A mi hazai kutatásainkban a részben már mutatott eredmények történeti léptékű példát kínálnak a valószínűség-percepció feltehető szerepére a rendszerkritika felerősödésében és a rendszerigazolás regenerálódásában: ez pedig a mostanság oly gyakran felemlgetett 2014 előzményeként 2012 felbuzdulása, majd elhalványulása (Hunyady, 2013a).

Az attitűdmérések esztétikai szempontból is látványos eredménye egyfelől a hasadt rendszerattitűd egymástól függetlenül mért két komponensének egymást kiegészítő együttmozgása, másfelől a rendszer elvi alapjait érintő demokráciafelfogás két attitűdjének ugyancsak egymást kiegészítő együttmozgása, párhuzamosan. És itt most nem statisztikai értelemben vett (interindividuális jellegű) korrelációkról van szó egy-egy időpillanatban, hanem nagy minták szövevényes nézetrendszereinek tartalmilag harmonizáló alakulásáról, annak alapján, hogy 2012-re feltűnt egy politikai alternatíva, amelynek nem az összefogása, hanem összefogásának álságossága és nyilvánvaló kormányképtelensége fosztotta meg az alapvetően rendszerkritikus választói tömeget reményétől és tetterejétől. Megjegyzendő, hogy e történeti változások hitelesítették a rendszerigazolás és a hatalomkoncentráció igényének jellemző kapcsolatát, s vele szemben a rendszerkritika és a demokráciába vetett hit összetartozását Magyarországon. Nota bene az eredmények azt is demonstrálták, hogy a demokrácia szövevényes logikáját hittel képviselők a rendszer bírálatára hajlanak, de pesszimisták a jövőt illetően, és hogy e paradoxon szellemében fogalmazzunk, *pesszimizmusukban nem is kellett csalódnuk...*

E pesszimizmus tehát önbeteljesítő jóslatnak bizonyult és bizonyulhat a jövőben is. Hazánk szülötte, George Katona, a pszichológiai közgazdaságtan amerikai úttörőjeként megtanította a legkeményebb társadalomtudomány művelőit arra, hogy a

derülátó köz-attitűd kiránthatja a gazdaságot válságos objektív feltételek közül és ellenében is (Katona, 1960; Hunyady, 2003b). Az lenne egy érdekes társadalmi kísérlet, ha ezt demonstrálni lehetne a politika flexibilisebb közegében is: amihez azonban „depresszív realizmus” (Cichocka és Jost, 2014) helyett derülátó köz-attitűdöt kellene idevarázsolni.

IRODALOM

- Allison, S. C., Mackie, D. M., & Messick, D. M. (1999). Eredménytorzítások a szociális percepcióban: a diszpozicionális következtetések implikációi, attitűdváltozás, sztereotipizálás és társas viselkedés. In: Hunyady György, D. L. Hamilton, & Nguyen Luu Lan Anh (szerk.), *A csoportok percepciója* (130–165). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berkics, M. (2007). Cold hearted cynics vs concerned citizens: re-visiting the notion of social-political cynicism and its Relationship to Citizenship. In A. Ross (Ed.), *Citizenship Education in Society* (645–656). London.
- Blanchar, J. C., & S. Eidelman (2013). Perceived system longevity increases system justification and the legitimacy of inequality. *European Journal of Social Psychology*, 43(4) 238–245.
- Blasi, G., & Jost, J. T. (2006). System justification theory and research: Implications for law, legal advocacy, and social justice. *California Law Review*, 94(4) 1119–1168.
- Bonanno, G. A., & Jost, J. T. (2006). Conservative shift among high-exposure survivors of the September 11th terrorist attacks. *Basic and Applied Social Psychology*, 28(4) 311–323.
- Brandt, M. J. (2013). Do the disadvantaged legitimize the social system? A large-scale test of the status-legitimacy hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104(5) 765–785.
- Callan, M. J., Kay, A. C., & Dawtry, R. J. (2014). Making Sense of Misfortune: Deservingness, Self-Esteem, and Patterns of Self-Defeat. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107(1) 142–162.
- Carney, D. R., Jost, J. T., Gosling, S. D., & Potter, J. (2008). The secret lives of liberals and conservatives: Personality profiles, interaction styles, and the things they leave behind. *Political Psychology*, 29(6) 807–840.
- Cichocka, A., Górska, P., Jost, J. T., Sutton, R., & Bilewicz, M. (2017). What inverted U can do for your country: A curvilinear relationship between confidence in the social system and political engagement. *Journal of Personality and Social Psychology*, Advance online publication.
- Cichocka, A., & Jost, J. T. (2014). Stripped of illusions? Exploring system justification processes in capitalist and post-Communist societies. *International Journal of Psychology*, 49(1) 6–29.
- Costa-Lopes, R., Dovidio, J. F., Pereira, C. R., & Jost, J. T. (2013). Social psychological perspectives on the legitimization of social inequality: Past, present and future. *European Journal of Social Psychology*, 43(4) 229–237.
- Csepeli Gy., szerk. (1980). *Előítéletek és csoportközi viszonyok: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gaucher, D., & Jost, J. T. (2011). Difficulties awakening the sense of injustice and overcoming oppression: On the soporific effects of system justification. In P. T. Coleman (Ed.), *Conflict, interdependence, and justice: The intellectual legacy of Morton Deutsch* (227–246). New York: Springer.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108(4) 814–834.
- Hennes, E. P., Nam, H. H., Stern, C., & Jost, J. T. (2012). Not all ideologies are created equal: Epistemic, existential, and relational needs predict system-justifying attitudes. *Social Cognition*, 30(6) 669–688.

- Hunyady Gy. (1996a). *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban* (268–290). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hunyady Gy. (1996b). A nemzeti kategóriák kognitív területe II.: Nemzeti sztereotípiák. In Hunyady György. *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. (107–176). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hunyady Gy. (2000). A tehetség kibontakozásának társadalmi rugói és kerékkötői. *Alkalmazott Pszichológia*, 2(4) 5–15.
- Hunyady Gy. (2002). A kontraszelekció pszichológiája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 55(3) 397–434.
- Hunyady Gy. (2003a). Társadalomkritikus szociálpszichológia: John Jost tanulmányai. In: J. T. Jost. *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* (9–26). Budapest: Osiris Kiadó.
- Hunyady Gy. (2003b). A gazdaságpszichológia útkeresése. In: Hunyady György, Székely Mózses (szerk.). *Gazdaságpszichológia* (796–834). Budapest: Osiris Kiadó.
- Hunyady Gy. (2005). A társadalmi csoportok értékelő megkülönböztetése: váltott kutatási perspektívák. In J. Sidanius & F. Pratto. *A társadalmi dominancia – A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete* (7–40). Budapest: Osiris Kiadó.
- Hunyady Gy. (2010a). *A társadalmi közérzet hullámverése*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hunyady Gy. (2010b). A történeti összehasonlítások érzelmi dinamikája. In Hunyady György. *A társadalmi közérzet hullámverése* (161–190). Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hunyady Gy. (2010c). Értékvesztés a politikában. In Hunyady György. *A társadalmi közérzet hullámverése*. (191–231). Napvilág Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2010d). A kontraszelekció élményvilága. In Hunyady György: *A társadalmi közérzet hullámverése* (45–90). Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hunyady Gy. (2013a). Az elégedetlenség dominanciája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 68(4) 621–645.
- Hunyady Gy. (2013b). A személyes szuverenitás és kiszolgáltatottság élménye. *Magyar Tudomány*, 174(4) 438–452.
- Hunyady Gy. (2014). Visszatekintés a jelenből. In Hunyady György, Török László (szerk.), *Történelem és emlékezet: Egy akadémiai ülésszak előadása* (9–26). Budapest: Kossuth Kiadó.
- Hunyady Gy. (2015). A demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája. In Hunyady György, & Berkics Mihály, (szerk.): *A jog szociálpszichológiája: a hiányzó láncszem* (281–337). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Hunyady Gy. (2016). Demokrácia a közgondolkodásban és a társadalmi közérzet. In Hunyady György: *Jelentörténeti szociálpszichológia* (71–94). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Jost, J. T. (2000). Stereotyping as ideology and the psychological transition from communism to capitalism. [Book review of *Stereotypes during the decline and fall of communism* by G. Hunyady.] *Contemporary Psychology*, 45, 597–599.
- Jost, J. T. (2001). Outgroup favoritism and the theory of system justification: An experimental paradigm for investigating the effects of socio-economic success on stereotype content. In G. Moskowitz (Ed.), *Cognitive social psychology: The Princeton symposium on the legacy and future of social cognition* (89–102). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Jost, J. T. (2003a). *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Jost, J. T. (2003b). A külső csoport előnyben részesítése és a rendszerigazolás elmélete: kísérleti paradigma a szocioökonómiai sikeresség sztereotípiatartalomra gyakorolt hatásának vizsgálatára. In: J. T. Jost. *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* (109–136). Budapest: Osiris Kiadó.

- Jost, J. T. (2003c). A rendszerigazolás elmélete, mint a társas azonosulás és a szociális dominancia elméleteinek elismerése, kiegészítése és helyesbítése. In J. T. Jost. *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* (417–460). Budapest: Osiris Kiadó.
- Jost, J. T. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61(6) 651–670.
- Jost, J. T. (2012). Ideológiák, társadalmi rendszerek és csoportokra vonatkozó értékelések szerkezeti dinamikája. In Fülöp Márta, & Szabó Éva (szerk.), *A pszichológia mint társadalomtudomány: A 70 éves Hunyady György tiszteletére*. (89–107). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Jost, J. T. (2017a). Ideological asymmetries and the essence of political psychology. (Presidential Address) *Political Psychology*, 38(2) 167–208.
- Jost, J. T. (2017b). Working class conservatism: a system justification perspective. *Current Opinion in Psychology*, 18, 73–78.
- Jost, J. T., & Banaji, M. R. (1999). A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat. In Hunyady György, D. L. Hamilton, & Nguyen Luu Lan Anh (szerk.), *A csoportok percepciója* (489–518). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jost, J. T., Banaji, M. R., & Nosek, B. A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25(6) 881–919. különösen 893–896.
- Jost, J. T., Blount, S., Pfeffer, J., & Hunyady, Gy. (2003). Fair market ideology: Its cognitive-motivational underpinnings. *Research in Organizational Behavior*, 25 53–91.
- Jost, J. T., & Burgess, D. (2003). Az attitűdök ambivalenciája, valamint a rendszerigazolás és a csoportigazolás konfliktusa az alacsony státusú csoportokban. In J. T. Jost. *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* (137–164). Budapest: Osiris Kiadó.
- Jost, J. T., Burgess, D., & Mosso, C. (2003). A self, a csoport és a rendszer legitímálásának ellentmondásai: az elméleti integráció lehetősége a rendszer-igazolási elmélet segítségével. In J. T. Jost. *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* (80–106). Budapest: Osiris Kiadó.
- Jost, J. T., Chaikalis-Petritsis, V., Abrams, D., Sidanius, J., van der Toorn, J., & Bratt, C. (2012). Why men (and women) do and don't rebel: Effects of system justification on willingness to protest. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(2) 197–208.
- Jost, J. T., Federico, C. M., & Napier, J. L. (2009). Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60 307–337.
- Jost, J. T., Federico, C. M., & Napier, J. L. (2013). Political ideologies and their social psychological functions. In M. Freeden (Ed.), *Oxford handbook of political ideologies* (232–250). New York: Oxford University Press.
- Jost, J. T., Gaucher, D., & Stern, C. (2014). “The world isn't fair”: A system justification perspective on social stratification and inequality. In J. F. Dovidio, J. A. Simpson (Eds), *APA handbook of personality and social psychology. Vol. 2* (317–340). Washington, DC: APA.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. (2003). A politikai konzervatizmus mint motivált társas megismerés. In J. T. Jost. *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* (525–600). Budapest: Osiris Kiadó.
- Jost, J. T., Guermant, G., Mosso, C., Kivetz Y., Pelham, B. W., & Burgess, D. (2001). A rendszerigazolás elméletének összefoglalása. In Hunyady György, Nguyen Luu Lan Anh (szerk.), *Sztereotípiakutatás – hagyományok és irányok* (377–388). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Jost, J. T., Hawkins, C. B., Nosek, B. A., Hennes, E. P., Stern, C., Gosling, S. D., & Graham, J. (2014). Belief in a just god (and a just society): A system justification perspective on religious ideology. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 34(1) 56–81.
- Jost, J. T., & Hunyady, O. (2002). The psychology of system justification and the palliative function of ideology. *European Review of Social Psychology*, 13, 111–153.

- Jost, J. T., & Hunyady, O. (2005). Antecedents and consequences of system-justifying ideologies. *Current Directions in Psychological Science*, 14(5) 260–265.
- Jost, J. T., & Kay, A. C. (2005). Exposure to benevolent sexism and complementary gender stereotypes: Consequences for specific and diffuse forms of system justification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(3) 498–509.
- Jost, J. T., & Kay, A. C. (2012). System justification as an obstacle to the attainment of social justice. In J. P. Forgas, K. Fiedler, & C. Sedikides (Eds), *Social thinking and interpersonal behavior* (277–296). New York: Taylor & Francis/Psychology Press.
- Jost, J. T., Kay, A. C., & Thorisdottir, H. (2009) (Eds). *Social and psychological bases of ideology and system justification*. New York: Oxford University Press.
- Jost, J. T., Kivetz, Y., Rubini, M., Guermandi, G., & Mosso, C. (2005). System-justifying functions of complementary regional and ethnic stereotypes: Cross-national evidence. *Social Justice Research*, 18(3) 305–333.
- Jost, J. T., Kruglanski, A. W., & Simon, L. (1999). Effects of epistemic motivation on conservatism, intolerance, and other system justifying attitudes. In L. Thompson, D. M. Messick, and J. M. Levine (Eds), *Shared cognition in organizations: The management of knowledge* (91–116). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Jost, J. T., Ledgerwood, A., & Hardin, C. D. (2008). Shared reality, system justification, and the relational basis of ideological beliefs. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(1) 171–186.
- Jost, J. T., Liviatan, I., van der Toorn, J., Ledgerwood, A., Mandisodza, A., & Nosek, B. A. (2010). System justification: How do we know it's motivated? In R. C. Bobocel, A. C. Kay, M. Zanna, & J. Olson (Eds), *The psychology of justice and legitimacy: The Ontario symposium. Vol. 11*. (173–203). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Jost, J. T., & Major, B. (2001a) (Eds). *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and intergroup relations*. New York: Cambridge University Press.
- Jost, J. T., & Major, B. (2001b). Emerging perspectives on the psychology of legitimacy. In J. T. Jost and B. Major (Eds), *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and intergroup relations* (3–30). New York: Cambridge University Press.
- Jost, J. T., & Napier, J. L. (2012). The uncertainty-threat model of political conservatism. In M. Hogg, & D. Blaylock (Eds), *Extremism and the psychology of uncertainty* (90–111). Boston: Wiley-Blackwell.
- Jost, J. T., Napier, J. L., Thorisdottir, H., Gosling, S. D., Palfai, T. P., & Ostafin, B. (2007). Are needs to manage uncertainty and threat associated with political conservatism or ideological extremity? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(7) 989–1007.
- Jost, J. T., Nosek, B. A., & Gosling, S. D. (2008). Ideology: Its resurgence in social, personality, and political psychology. *Perspectives on Psychological Science*, 3(2) 126–136.
- Jost, J. T., Pelham, B. W., & Carvallo, M. (2002). Non-conscious forms of system justification: Implicit and behavioral preferences for higher status groups. *Journal of Experimental Social Psychology*, 38(6) 586–602.
- Jost, J. T., Pelham, B. W., Sheldon, O., & Sullivan, B. N. (2003). Social inequality and the reduction of ideological dissonance on behalf of the system: Evidence of enhanced system justification among the disadvantaged. *European Journal of Social Psychology*, 33(1) 13–36.
- Jost, J. T., Pietrzak, J., Liviatan, I., Mandisodza, A. N., & Napier, J. L. (2007). System justification as conscious and nonconscious goal pursuit. In J. Y. Shah, & W. L. Gardner (Eds), *Handbook of motivation science* (591–605). New York: Guilford.
- Jost, J. T., Rudman, L. A., Blair, I. V., Carney, D., Dasgupta, N., Glaser, J., & Hardin, C. D. (2009a). The existence of implicit bias is beyond reasonable doubt: A refutation of ideological and methodological objections and executive summary of ten studies that no manager should ignore. *Research in Organizational Behavior*, 29(3), 39–69.

- Jost, J. T., Rudman, L. A., Blair, I. V., Carney, D., Dasgupta, N., Glaser, J., & Hardin, C. D. (2009b). An invitation to Tetlock and Mitchell to conduct empirical research on implicit bias with friends, "adversaries," or whomever they please. *Research in Organizational Behavior*, 29(3) 73–75.
- Jost, J. T., & van der Toorn, J. (2012). System justification theory. In P. A. M. van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds), *Handbook of theories of social psychology*. Vol. 2. (313–343). London: Sage.
- Jost, J. T., Wakslak, C., & Tyler, T. R. (2008). System justification theory and the alleviation of emotional distress: Palliative effects of ideology in an arbitrary social hierarchy and in society. In K. Hegtvedt, J. Clay-Warner (Eds), *Justice: Advances in group processes*. Vol. 25. (181–211). Bingley, UK: JAI/Emerald.
- Katona, G. (1960). *The powerful consumer: Psychological studies of the American economy*. New York: McGraw-Hill.
- Kay, A. C., & Jost, J. T. (2003). Complementary justice: Effects of "poor but happy" and "poor but honest" stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(5) 823–837.
- Kay, A. C., Jost, J. T., Mandisodza, A. N., Sherman, S. J., Petrocelli, J. V., & Johnson, A. L. (2007). Panglossian ideology in the service of system justification: How complementary stereotypes help us to rationalize inequality. In M. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 39. (305–358). San Diego, CA: Academic Press/Elsevier.
- Kay, A. C., Czaplinski, S., & Jost, J. T. (2009). Left-right ideological differences in system justification following exposure to complementary versus noncomplementary stereotype exemplars. *European Journal of Social Psychology*, 39(2) 290–298.
- Kay, A. C., Jimenez, M. C., & Jost, J. T. (2003). Savanyú szőlő, édes citrom és status quo megelőlegezett racionalizációja. In Jost, J. T.: *Önalátetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* (198–228). Budapest: Osiris Kiadó.
- Kay, A. C., Shepherd, S., Blatz, C. W., Chua, S. N., & Galinsky, A. D. (2010). For god (or) country: the hydraulic relation between government instability and belief in religious sources of control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99(5) 725–739.
- Kugler, M., Jost, J. T., & Noorbaloochi, S. (2014). Another look at moral foundations theory: Do authoritarianism and social dominance orientation explain liberal-conservative differences in "moral" intuitions? *Social Justice Research*, 27(4) 413–431.
- Lane, K., & Jost, J. T. (2011). Black man in the White House: Ideology and implicit racial bias in the age of Obama. In G. S. Parks, M. Hughey (Eds): *The Obamas and a (post) racial America?* (48–69). New York: Oxford.
- Laurin, K., Gaucher, D., & Kay, A. (2013). Stability and the justification of social inequality. *European Journal of Social Psychology*, 43(4) 246–254.
- Lavine, H., Jost, J. T., & Lodge, M. (2014). Political cognition and its normative implications for the "democratic experiment": Theory, evidence, and controversy. In E. Borgida, J. Bargh (Eds), *APA handbook of personality and social psychology*. Vol. 1. (721–752). Washington, DC: APA.
- McGuire, W. J. (1998). A poli-psi kapcsolat: egy hosszú történet három szakasza. In: Hunyady György (szerk.), *Történelmi és politikai pszichológia* (20–44). Budapest: Osiris Kiadó.
- McGuire, W. J. (1999). *Constructing Social Psychology: Creative and Critical Processes* (210–229). Cambridge University Press.
- McGuire, W. J. (2001). A gondolatrendszerek dinamikus működése. In McGuire, W. J.: *Makacs nézetek és a meggyőzés dinamikája* (209–235). Budapest: Osiris Kiadó.
- Napier, J. L., & Jost, J. T. (2008a). Why are conservatives happier than liberals? *Psychological Science*, 19(6) 565–572.

- Napier, J. L., & Jost, J. T. (2008b). The “anti-democratic personality” revisited: A cross-national investigation of working class authoritarianism. *Journal of Social Issues*, 64(3) 595–617.
- Napier, J. L., Mandisodza, A. N., Andersen, S. M., & Jost, J. T. (2006). System justification in responding to the poor and displaced in the aftermath of Hurricane Katrina. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 6(1) 57–73.
- Napier, J. L., Thorisdottir, H., & Jost, J. T. (2010). The joy of sexism? A multinational investigation of hostile and benevolent justifications for gender inequality and their relation to subjective well-being. *Sex Roles: A Journal of Research*, 62(7–8) 405–419.
- Oldmeadow, J., & Fiske, S.T. (2007). System-justifying ideologies moderate status=competence stereotypes: Roles for belief in a just world and social dominance orientation. *European Journal of Social Psychology*, 37(6) 1135–1148.
- Pliskin, R., Yudkin, D., Jost, J. T., & Trope, Y. (in press). Myopia of the Masses: Relative Deprivation, Comparative Scope, and System Justification. In Suls, R., Collins, R., Wheeler, L. (Eds), *Social comparison in judgement and behavior*. New York: Oxford University Press.
- Political Psychology* 25(6)
- Schwarz, N., Wänke, M., & Bless, H. (1999). A változások szubjektív felmérése és értékelése: Néhány tanulság a társadalmi kogníció vizsgálatából. In Hunyady György (szerk), *Történeti és politikai pszichológia* (281–302). Budapest: Osiris Kiadó.
- Schyns, P., Nuus, M., & Dekker, H. (2005). Political cynicism and social cohesion in Europe and the United States. Paper presented at the ISPP conference ‘Political psychology facing the real world’. Toronto, Canada, July 3–6.
- Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2010). The ideological legitimation of the status quo: Longitudinal tests of a social dominance model. *Political Psychology*, 31(1) 109–137.
- Sidanius, J., & Pratto, F. (1998). Az elnyomás elkerülhetetlensége és a szociális dominancia dinamikája. In: Hunyady György (szerk.), *Történeti és politikai pszichológia* (130–164). Budapest: Osiris Kiadó.
- Sidanius J., & Pratto F. (2005). *A társadalmi dominancia - A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Son Hing, L. S., Bobocel, D. R., Zanna, M. P., Garcia, D. M., Gee, S. S., & Oraziotti, K. (2011). The merit of meritocracy. *Journal of personality and social psychology*, 101(3) 433–450.
- Sterling, J., Jost, J. T., & Pennycook, G. (2016). Are neoliberals more susceptible to bullshit? *Judgment and Decision Making*, 11(4) 352–360.
- Stern, C., West, T. V., Jost, J. T., & Rule, N. O. (2014). “Ditto heads”: Do conservatives perceive greater consensus within their ranks than liberals? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40(9) 1162–1177.
- Tajfel, H. (1981). *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In Austin W. G., Worchel, S. (Eds), *The social psychology of intergroup relations* (33–47). Monterey. CA: Brooks/Cole.
- Thorisdottir, H., & Jost, J. T. (2011). Motivated closed-mindedness mediates the effect of threat on political conservatism. *Political Psychology*, 32(5) 785–811.
- Turner, J. C. (1987). Rediscovering the social group. In Turner, J. C., Hogg, A., Oakes, P. S., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (Eds), *Rediscovering the Social Group: A Self-categorization Theory*. (42–67). Oxford: Blackwell.
- Tyler, T. R., & Jost, J. T. (2007). Psychology and the law: Reconciling normative and descriptive accounts of social justice and system legitimacy. In A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds), *Social psychology: Handbook of basic principles*. 2nd ed. (807–825). New York: Guilford.

- van der Toorn, J., Berkics, M., & Jost, J. T. (2010). System justification, satisfaction, and perceptions of fairness and typicality at work: A cross-system comparison involving the U.S. and Hungary. *Social Justice Research*, 23(2–3) 189–210.
- van der Toorn, J., Feinberg, M., Jost, J. T., Kay, A. C., Tyler, T. R., Willer, R., & Wilmuth, C. (2015). A sense of powerlessness fosters system justification: Implications for the legitimization of authority, hierarchy, and government. *Political Psychology*, 6(1) 93–110.
- van der Toorn, J., & Jost, J. T. (2014). Twenty years of system justification theory: Introduction to the special issue on “Ideology and system justification processes.” *Group Processes & Intergroup Relations*, 17(4) 413–419.
- van der Toorn, J., Jost, J. T., & Berkics, M. (2014). Job satisfaction and perceived fairness in Hungary and the USA. In A. C. Michalos (Ed.), *Encyclopedia of quality of life and well-being research*. Dordrecht, Netherlands: Springer.
- van der Toorn, J., Nail, P. R., Liviatan, I., & Jost, J. T. (2014). My country, right or wrong: Does activating system justification motivation eliminate the liberal-conservative gap in patriotism? *Journal of Experimental Social Psychology*, 54 50–60.
- van der Toorn, J., Tyler, T. R., & Jost, J. T. (2011). More than fair: Outcome dependence, system justification, and the perceived legitimacy of authority. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47(1) 127–138.
- Wakslak, C. J., Jost, J. T., & Bauer, P. (2011). Spreading rationalization: Increased support for large-scale and small-scale social systems following system threat. *Social Cognition*, 29(2) 288–302.

SYSTEM JUSTIFICATION AND SYSTEM CRITICISM

HUNYADY, GYÖRGY

System justification, the system supporting attitude of masses of people at the bottom of the hierarchy and their legitimization of the social relations that are detrimental to them is a priority topic of fundamental social psychological theories studying cognition and emotions related to, reflecting, and shaping social systems. Rich empirical data gathered from around the advanced world support John Jost's elaborate theory. In contrast, system criticism not only appears next to system justification in the public thinking of the post-communist region (including Hungary), but may even prevail. Our last fifteen years of investigations on stereotypes, attitudes, values, and social public feelings (including studies on 8 national representative samples) give an exact description of the ambivalence of system criticism and system justification in present-day Hungarian thinking: dissatisfaction arising basically from the lack of social security, moral social criticism, and increased demand for democracy, as opposed to the appreciation of the economic-political situation and support for the centralization of power. It is characteristic of the Hungarian public affairs that the dominant system criticism is associated with pessimism for the future, and the subdominant system justification correlates with optimism for the future. In addition to the historical-cultural interpretation of the differences in the international trends, the present paper offers suggestions for the further elaboration of the System Justification Theory (considering the ambivalence of system attitudes, the differences across systems, the context of system-images, and the perceived probabilities of prospects). The present research introduced and used a so called Counterselection Scale System for the study of public feelings derived from the views on society, and a Democracy Attitude measuring tool, encompassing 3 subscales.

Keywords: system justification, system criticism, counterselection scale system, democracy attitude measurement, public feeling in Hungary, system attitudes in historical context

A rendszerattitűd: sajátos tapasztalatok Magyarországon¹

Hunyady György

pszichológus, akadémikus, professor emeritus
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A közhangulat jelentőségét a szociálpszichológia – vélhető és várható gazdasági és politikai kihatásaival együtt – mindinkább tudatosítja, és – mindenekelőtt az egyén és a társadalom „szubjektív jólétének” címszava alatt – könyvtárnyi irodalomban taglalja. Ugyanakkor bizonyos, hogy a személyes – esetleges és ellebegő – hangulati állapotból kiemelhetőek, és kiemelni érdemes a társadalmi viszonyokkal és közállapotokkal kapcsolatos érzelmeket, inspirációkat, kikristályosodó attitűdöket. Mindezek – nevezzük őket együttesen „társadalmi közérzetnek” – kitüntetett figyelmet érdemelnek a társadalom, és történeti dinamikájának kutatói részéről. Az erre irányuló kutatások körébe tartoznak azok a kérdések, hogy 1), a társadalom tagjai hogyan látják az intézményes társadalmi berendezkedés és működés eredményeit és hiányosságait, nem utolsósorban saját helyzetükre gyakorolt hatását, 2), ennek személyközi vetületében hogyan ítélik meg a maguk helyzetét társaik körében, ezt az *összehasonlítást* elégedetten élik-e meg, és méltányosnak tartják-e, vagy épp ellenkezőleg. 3), Egy absztrakciós szinttel feljebb emelkedve saját társadalmi kategóriájuk és más kategóriák hogyan – mennyire előnyös vagy hátrányos státuszban és jellemző vonásokkal – jelennek meg szemükben? 4), Van-e benyomásuk a *társadalmi kategóriák hierarchiájáról*, és ennek alakulásáról, ezek viszonyait igazságosnak vagy igazságtalannak élik-e meg. 5), Így összességében milyen benyomást alakítanak ki a társadalmi viszonyokról, hogyan ítélik meg ezek méltányosságát, igazságosságát, *értékeik fenntartására vagy éppen korrekciójára* törekednek-e több vagy kevesebb vehemenciával. 6), Történeti – múltba tekintő, illetve a jövő felé forduló – perspektívájuk, valamint nemzetközi – közvetlen regionális, és világviszonylatban látni vélt – horizontjuk mennyiben kínál támpontot, illetve igazodik társadalmi helyzetértékelésükhöz. 7), Az érzések és gondolatok hogyan – milyen arányban és milyen szorosan – szövődnek össze a társadalmi környezethez való értékelő viszonyulásban, amely az egyének és a szélesebb társadalmi körök szemében

¹ A tanulmány a szerző a 2017. évi Magyar Tudomány Ünnepeén „Rendszerigazolás és rendszerkritika” címen a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott előadásának átdolgozott változata, amelyet rövidítve a Magyar Tudomány 2018. évi márciusi, illetve bővebben a Magyar Pszichológiai Szemle 2018. évi 2. száma közöl.

pozitív és/vagy negatív értékelő színezetet nyer, s amelyet ebben az értelemben – némileg újszerű módon – többé-kevésbé konzisztens *rendszerattitűdnek* nevezzünk.

Az emberek hangulata Magyarországon – sok-sok nemzetközi összehasonlításban – kifejezetten rossz. Ezt számos empirikus vizsgálódás tanúsítja, visszatérően, mondhatni folytonosan. Ennek az esszéisztikus nemzetkarakterológiaiakban legfeljebb nyomai vannak, de az 1970-es és 1980-as évek kezdeti időszakában is tényszerűen megmutatkozik a szociológiai, pszichológiai és nem utolsósorban mentálhigiénés mérések adataiban (például Kopp & Skrabski 1992; Kopp & Kovács 2006), összhangban a már kifejezetten az egészséget érintő, illetve a társadalmi normákat meghaladó depresszió és az öngyilkosság statisztikájával. E tekintetben – amint erre a továbbiakban részletezően kitérek – nem hozott kedvező változást a társadalmi-politikai szempontból felszabadulást jelentő rendszerváltás, sőt gyanítható, hogy több vonatkozásban – és ez, aminek e tanulmányban nyomába eredünk – hozzá is járult sokak hangulatának és társadalmi közérzetének romlásához. E tartalmi megfigyeléseket indokolt szembesíteni a szociálpszichológia halmozódó elméleti és módszertani eredményeivel, arra való különös tekintettel, hogy a negatív hangulat és a benne, mögötte megragadható kritikai attitűd elűt az első sorban a fejlett világban elemzett társadalmi állapotoktól és a bennük jelentkező „motivált gondolkodás” irányától.

1) A rendszerigazolás

Az ez irányba mutató legkiterjedtebb és legnagyobb hatású kutatási irány a „rendszerigazolás” címszót viseli, amely két másik jelentős szociálpszichológiai elmélettel, a „szociális identitás”, illetve a „szociális dominancia” teóriájával együtt, és egymással vetélkedve domináns szerepet játszik a szociálpszichológia szakirodalmában. Ha a társadalmi közérzet módszeres hazai vizsgálatára vállalkozunk – amint tesszük ezt a 2000-es évek elejétől –, mindenekelőtt ennek a megközelítésnek a gondolatmenetét és vizsgálati-módszertani jellemzőit tekinthetjük kiindulópontnak. A kutatás irányának kezdetét Jost és Banaji 1999-ben megjelent koncepciózus tanulmánya jelenti. Ebben azt a problémát ragadták meg, hogy a társadalmi *hierarchia alsóbb régióiban* elhelyezkedő – tömeges – csoportok a maguk rovására preferálják a felettük állókat és ilyen módon maguk is aktív támogatóivá válnak a számukra voltaképp *előnytelen rendszer fenntartásának*. Ennek a dokumentált tendenciának a pszichológiai pikantériája az, hogy e társadalmi kategóriák képviselői egyéni és csoportérdekeiket felülírva támogatják és igazolják a rendszert, és ezt nem egyszerűen az uralmon lévők nyíltan kényszerítő, vagy rendszeresen manipulatív hatására teszik, hanem erre belső indíttatásuk van.

A megoldás kulcsa Jost (és szerzőtársai) szerint az, hogy a *társadalmi rend fenntartása és képviselése fontos a hierarchia alján lévők számára*: ez kell a vi-

szonyok biztonságot kölcsönző *átlátásához*, ez kell a félelmek és kétségek nyomasztó *érzéseinek elkerüléséhez*, valamint ez adja meg a *széleskörű egyetértés* ugyancsak megnyugtató és támogató élményét. E hármas – episztemológiai, egzisztenciális és kapcsolati – motiváció indítja őket arra, hogy *igazságosnak* ismerjék el a rendszer hierarchikus viszonyait és benne saját helyüket, ily módon a szó egyetemes értelmében *legitimizálják* e rendszert, ami (mint Machiavelli óta számon tartjuk) nélkülözhetetlen feltétele az uralmi rendszer olajozott működésének.² E magyarázathoz szervesen hozzátartozik és sokrétű empirikus alátámasztást nyer számos felismerés (Jost 2003). Így:

1) a rendszerigazolás letéteményesei (miután alávetett helyzetük disszonanciáját magukban eltemették) nagyobb *belső harmóniában* élnek, elégedettebbek, lelki-testi egészségük is viszonylag kedvezően alakul (ami a szerzők szerint nem zárja ki, hogy egyesek vagy sokan társadalmi helyzetük elfojtott disszonanciájának hosszabb távon kárát lássák) (Jost & Hunyady 2002).

2) a fölé- és alárendeltség sztereotípiái nemcsak a viselkedés felszínén mutatkoznak körükben, konformista engedményként vagy tudatos önkontroll alatt, hanem a tudattalan folyamatokról és struktúrákról áruzkodó reakcióikból (egészen pontosan a reakciók idejéből) is kiolvashatóak, mint *rejtőző (implicit)* megítélések és értékelések (Jost, Banaji és Nosek 2004).

3) Szinte perdöntő jelentőségű, hogy a csoportok rendezett viszonyát, a társadalom rendjét *veszélyeztető* információk (adagolják ezeket akár játékosnak mondható kísérleti instrukciókban, vagy diktálják őket valóságos megrázkódtatásokat tanúsító vagy kiváltó tényszerű híradások) *felerősítik* a rendszer igazságosságába és legitimitásába vetett hitet, a hierarchia magasabb és alacsonyabb szintjei között látni vélt értékbeli különbségeket (Jost & Napier 2012).

4) Miközben a társadalmi kategóriák sztereotip jellemzése a maga értékelő töltetével kifejezi és erősíti a rendszer hierarchikus viszonyait, tartalma betölthet egy összebékítő, látszólag *egyenlősítő funkciót* is a társadalomképben. Jost (Fiske és Glick gender-sztereotípiák elemzésével összhangban) úgy látja, visszatérő, modellszerű a sztereotípiák tartalmi mintázatában, hogy míg a magasabb státusúak jellemzésében az erőt adó és hatékonyságot tükröző vonásokat emelik ki, az alacsonyabb státusúaknak – mintegy jó szándékúan - a szociális készségeit és morális erényeit ismerik el (Kay & Jost 2003, Kay, Czaplinski és Jost 2009).

² A rendszerigazolás elméletének egyik legfőbb jellegzetessége és érdeme, hogy széles ívű összefüggést tételezett fel, és mutatott be a csoportsztereotípiák tartalma és a társadalmi viszonyok igazságosságának és legitimitásának megítélése között. Perdöntően hozzájárult ahhoz, hogy ez utóbbi témakör a szociálpszichológia nemzetközi szakirodalmának egyik tematikus gócpontja lett (Jost és Major 2001-es kötete, különösen 3–30.).

5) A társadalom magasabb szintjén elhelyezkedő csoportok esetében értelemszerűnek tűnik, hogy a viszonyok igazolására egyéni és csoportszempontból is motiváltak. A rendszerigazolás motivációja viszont azt a látszólag/láthatóan irracionális pártállást is magyarázza, hogy az alávetett csoportok miért igazolják a rájuk telepődő, őket nyomasztó társadalmi hierarchiát.³ Felmerült és alkalmassint bizonyíthatónak tűnik, hogy *minél előnytelenebb* egy társadalmi kategória helyzete, annál *inkább elismeri* és támogatja a hierarchikus berendezkedést. De ha ez nem is bizonyulna teljes körben érvényesülő, közvetlen összefüggésnek, a munkások tömeges tekintélyelvűségének sokszorosan regisztrált jelensége felfogható, mint egy ilyen tendencia tanúbizonysága (Jost 2017).

6) A rendszerigazolással, mint motivált megismeréssel, nemcsak analóg módon rokonítható, hanem Jost és Kruglanski szerint lényegi tartalmi átfedésben áll a *konzervatív* ideológia (Jost, 2003, pp. 525–690.). Az az erős előfeltevésük, hogy a társadalom fejlődése hosszú távon, végső soron az egyenlőtlenségek leküzdése irányába mutat. Ennek a folyamatnak vannak úttörői és kerékkötői, szerintük a demokrácia kereteiben ez utóbbi szerepet töltik be a konzervatívok, akik a különbségek fenntartása mellett érvelnek és szállnak síkra.

7) A rendszerigazolás általában, és a konzervativizmus sajátosan mind közrejátszanak abban, hogy érzékeljük és felismerjük, hogy a társadalmi viszonyokat *értékelő ideológiák* járók át a közgondolkodást. Időszakos látszat volt a világrendszerek közötti feszültségek enyhülése, az ún. békés egymás mellett élés idején, hogy az ideológiák kora véget ért, Jost szerint „vége van az ideológiák végének” (Jost 2006).

8) A konzervatív eszmerendszer elfogadására bizonyos személyiségjellemzők hajlamosítanak, mint ahogy úgymond liberális ellenpólusának is vannak pszichológiai jellemzői. Ezek az *eltérések a köznapi magatartásban* és kialakított környezetben is kiütkeznek (Carney, Jost, Gosling és Potter 2008) amint közfigyelmet és többek ingerült reakcióját kiváltó írásukban Jost és munkatársai ezt empirikus alapon illusztrálták. (Az ellenoldalt itt ugyan címkézhetik liberálisnak, de épp ideológiai vonatkozásban ez a két tábor nem minden téren áll egymással szemben: a gazdasági különbségek létjogának és értéktartalmának elismerése lényegi ponton közösséget is teremt közöttük.) (Jost, Blount, Pfeiffer és Hunyady 2003a)

A vázlatosan bemutatott gondolatrendszer és a világszerte gyűjtött tekintélyes tapasztalati tényanyag tükrözi, hogy a rendszerigazolás elmélete egy integratív és nagy kisugárzású szellemi vállalkozás. Érintőlegesen sem lehet felsorolni, hogy hány és hányféle felfogás között ver hidat és hozza őket közös nevező-

³ Az elmélet centrális gondolata, hogy a rendszerigazolás a társadalmi egyenlőtlenség elfogadását szolgálja: Jost, Pelham, Sheldon és Sullivan 2003, Kay, Jost, Mandisodza, Sherman, Petrocelli és Johnson 2007.

re.⁴ Természetes, hogy egy ilyen nagy vonzerejű és expanzív gondolati irány számos ponton jelent intellektuális kihívást, és ösztönzően hat ellenvélemények kinyilvánítására és kimunkálására.

A rendszerigazolás elmélete fontos tudománytörténeti előrelépés, amint megragadja az egyénnek a társadalmi viszonyrendszer egészére irányuló felfogását és attitűdjét, ami aztán összegezve a rendszer érzelmi elfogadottságának és legitimitást kölcsönző igazolásának társadalmi összképét nyújtja.

Számunkra ezen elmélet különösen sokat mond, ha akár itthon az *irracionalisnak tűnő* rendszertámogatás *racionalis magyarázatát* keressük, különös tekintettel annak tömeges jelentkezésére (amelynek volumenét az ún. csoportattribúciós hiba csapdájába esve talán el is túlozzuk). E nézőpontból paradox, hogy Jost és munkatársa, Cichocka a régióban (és annak ékes példájaként Magyarországon) szokatlanul erőtlennek minősítik a rendszerigazolás jelentkezését, és kirívóan túlnyomónak találják a rendszerrel szembeni kritikai atmoszférát (Cichocka & Jost 2014). Jóllehet kiindulópontjuk az volt, hogy a rendszerigazolás a hierarchikus viszonyokat elfedő „hamis tudat”, az ellentétébe való átfordulást mégsem a társadalmi tisztánlátás méltányolható jelentkezésének tekintik, hanem valamiféle *posztkommunista utóhatásnak*, amely egyfelől beágyazódik a lokális *panasz kultúrába*, másfelől *tanult tehetetlenségre* vezet politikai téren.⁵ Nem vitás, hogy az úgynevezett kommunizmus mély és ellentmondásos nyomokat hagyott a régió társadalmában. A szocializmus eszméit kompromittálva Marxhoz, Leninhez és Sztálinhoz köthető három dogmát hirdetett és követett: a munkásosztály történeti megváltó szerepét, az osztályuralmat képviselő és kiváltó párt diktatúrát, és a bolsevik világhatalom birodalmi politikájának szolgálatát és kultuszát. Ez próbára tette a régió lakóinak életképességet és tartását. Többek között olyan felejthetetlen eredménnyel, mint a nagyhatalmi alkuk ellenére fellobbanó, és a világ közvéleményét újrhangoló magyar 56, vagy a bolsevik uralom alapjait munkásmozgalmi eszközökkel és szívóssággal kikezdő lengyel Szolidaritás megjelenése. (Ezek kezdeményező ereje, emberi tétje, morális alap-

⁴ Nyilvánvaló a gondolati kapcsolódás a személyes és társadalmi helyzet idealizálását tárgyaló elméletekkel, lásd: az igaz világba vetett hit, a protestáns munkaetika-felfogás, a meritokratikus társadalomkép, és így tovább. A sztereotípiák funkcióinak elemzése – különös tekintettel a társadalom életében játszott szerepükre – átfedő megfontolásokat eredményez. A társas-társadalmi összehasonlítás sokat tárgyalt mechanizmusai és elméletei rendre mind relevánsak a rendszerigazolás nézőpontjából, különös tekintettel a viszonyok igazságosságának megítélésére. Mint ahogy a kognitív diszonzancia elméletének relevanciájához sem fér kétség, ha annak érvényességi körét az elkötelező tettekről kiterjesztjük az elfoglalt helyzetek igazolására is.

⁵ Cichocka & Jost 2014 különösen 16–19. – A gondolatmenet további kibontása, hogy a rendszerigazolás bizonyos szintje feltétele az aktív közéleti-politikai részvételnek, Cichocka, Górska, Jost, Sutton és Bilewicz 2017.

ja épp oly megkérdőjelezhetetlen, mint az amerikai demokrácia dicsősége, a vietnámi háború elleni korszakos fellépés.) A rendszerigazolási elméletek érvényesülését és érvényességét vizsgálva természetesen kitüntetett figyelmet érdemelnek a régiók közelebbi s távolabbi történeti sajátosságai.

2) Történeti-kulturális különbségek és hazai sajátosságok

A rendszerigazolás elméletének mondanivalója egyetemes, ám szisztematikusan gyűjtött tapasztalati alapja a haladott világra terjed ki, gondolati fogantatásának ideje és helye az ezredforduló Amerikája. Az elmélet *történeti kötöttsége* megnyilvánul abban, hogy a) A történeti fejlődés mozgásirányát explicit módon a társadalmi *egyenlőség* kibontakozásában jelöli meg, melynek terén az Egyesült Államok világgraszoló eredményeket könyvelhet el politikai, borszín szerinti, nemi és fizikai állapotot érintő viszonyok terén, eltekintve az ellenkező irányba mozgó jövedelmi és vagyoni viszonyoktól. b) Épp az a kulcsproblémája, hogy a társadalmi egyenlőtlenséget a *többségi érdekek* ellenében miért és miként konzerválja a közgondolkodás és az előrehaladást fékező ideológia. c) A konfliktusok dinamikájával a stabil *demokrácia keretei között* számol. d) Úgy véli, az emberek céljait és eszközeit a *kilátások észlelt valószínűsége* nagyban befolyásolja, az azonban számukra valószínűtlen, hogy jogaik gyakorlásában korlátoznak, vagy ezért retorzió érne őket. e) Így az elmélet egy gazdasági húzóerőt képviselő, világháborúkban próbált, szuperhatalmi pozíciót élvező sikeres társadalom *öntudatával és összefogásával* szembesül és szembesít (legalább is így volt ez az ezredforduló évtizedeiben).

Ettől merőben *eltérő hazai* társadalmi-történeti összképet vázoltam fel, amikor 2002-ben – akadémiai székfoglaló előadásomban – első alkalommal szisztematikusan foglalkoztam a „kontraszelekció élménnyel”, mint a rendszerkritikus közgondolkodás jellegzetes jelentkezési formájával: „.....itt van előttünk az egyre erjedő Kádár-kor társadalmi típusainak – többségünk által még jól ismert – kavalkádja. A tsz-tag, aki a háztáji hasznából soha nem látott mértékben gyarapodik, s a munkás, aki a gyár eszközeivel – az egykori műszóval élve – fusizik, hogy megpróbáljon a vidéki osztályostárssal, úgyis mint a társadalom hivatalosan kijelölt vezető ereje, legalább lépést tartani. A népből jött értelmiség, amely az önépítés belső kínjaival szenved meg intellektuálisan felívelő, anyagiilag helyben járó pályáját, s a tápáskodó középosztály, amely leküzdhetetlen vegetációként bújik elő az omlatag rendszer minden repedéséből, s lesz újra tisztségviselő, hivatalnok, ha kell akár pártbürokrata. A funkcióját vesztett, s a hatalom éltető nedvei híján fonnyadásra kárhoztatott pártapparátus, s az iskolázott mozgalmi ember, aki szemünk láttára vedlik át mind szélesebb látókörű gazdasági menedzserré.

Ez a társadalom indul előbb kicsit bizonytalan léptekkel, majd tolong át, egymást is tiporva a rendszerváltás kapuján. Sokan későn eszmélnek, hogy mit is

jelent a kollektív tulajdon deklarált csődje, s a sok okos műszó a deregulációtól a kompenzációtól át a privatizációig. Az alsó-középosztályi szintre leszorított egyéni jövedelmekből szédítő sebességgel nemzetközi partnerségre érett milliárdos vagyonok támadnak, jönnek s mennek vállalkozók, akik önerő híján reszketeg, vékony kezekkel nyúlándoznak az állami emlők felé. Jön a külföldi munkaügyi tanácsadó cég, hogy a vastagujjú kohászt felkészítse a finomművű háztartási automaták javítására, s a New York-i éjszakát megszegyenítő számban fekszenek a téli utcán mélyre süllyedt embertársaink. Előtűnnek az „új szenvedők”, akiknek testén a múlt szenvedéseitől most nyílnak sebek. Berobban egy dinamikus új generáció, amely – nem más – ezt az átmenetet ismeri, eszesen ennek mesterfogásait tanulta meg, s tudja, hogy a metsző szó fegyver. Egy kígyóbűvölőt megszegyenítő erővel szuggerálja a pályán maradt 50-esek s korosabbak felé, hogy ők a múlt örökösei. S ezzel identitás-gerjesztő nagy pszichológiai szolgáltatást tesz nekik, mivel egyébként már azt se tudnák, hogy fiuk vagy lányok, hogy hittek-e a szocializmusban, vagy ők morzsolták fel, hogy maradt-e homályos emléküik a társadalmi szolidaritásról, vagy mindig is arra törekedtek, hogy az emberi természet örök törvényeit követve kis magánvagyonot halmozzanak fel. Így aztán a társadalmi-politikai életben megjelent és kikristályosodott a generációs tagolódás teljesítmény-értékektől gyanúsan mentes meghatározó szempontja.” (Hunyady, 2002, pp. 425.).

Az egykor kiszínezett és poentírozott helyzetkép a rendszerváltás nagy történeti fordulatáról hozzájárulhat, de nem elégséges a társadalmi közérzetben jelentkező sajátosságok megértéséhez. Ezek gyökerei *mélyebbre* nyúlnak vissza és következményei *tovább* vezetnek. a) Ebben a Baltikumtól a Balkánig terjedő puffer-régióban viszonylag korán érzékelhetővé vált, hogy a *világháború végének vége* közeledik, a rendszerek világrendszere felbomlik. b) Nemcsak az egyenlőség gondolata kompromittálódott az úgymond kommunizmus térhódításával és összeomlásával, hanem magát a *fejlődés perspektíváját kikezdi* a múlt. A globális verseny világtól való visszahúzódás ezernyi jele közt ott van a település-határro rovásírással kitett helységnév, a Horvátországot is inkorporáló Nagy-Magyarország emblémák és irodai térképek sokasága, a parlamentbe táncra invitált táltos, a keleti rokonság és szellemi közösség hangsúlyozása, a kereszténység előtti pogány, és a bástyaként keresztény-védő vitéz magyarok kultusza. c) Az önállóságát 1526 után elvesztő ország évszázadokig az államát sem érezhette sajátjának, a feudalizmus hosszú élete beárnyékolta még parlamentarizmusát is, aminek groteszk végkifejlete volt, hogy a trianoni békével néhány évtizedre visszanyert szuverenitása idején a császárt és királyt szárnysegédjével pótolták. A demokráciának *csak elvetélt kezdeményei* voltak '18-ban, '45 után, '56 heteiben, érlelő tapasztalata nem. d) A *vagyon- és jogbiztonságot* itt sokszorosan megtépázta a 20. század, melynek során a soknemzetiségű ország példátlan méretű terület- és vagyonvesztést élt meg, majd maga is rabolta a zsidó vagyon, a

világháború idején megingott németiséget kisémmizte, és javak nélkül menekült magyarokat telepített helyükre. A nagybirtokon és nagytőkén túl egzisztenciálisan felmorzsolta a középosztályt is, majd a rendszerváltáskor elherdálta, és hagyta magánkézbe venni az állami tulajdont, munkateljesítményüktől függetlenül sorsukra hagyta a munkavállalók tömegeit. *e)* Ilyen körülmények között – melyeket képtelenség pusztán a posztkommunista kategóriával jellemezni – könnyűszerrel elképzelhető, hogy *félresiklik* a rendszerváltás szociális, majd piacgazdasági demokrácia *programja*. Lehámlik „a nép fiainak” egy uralomra törő csoportjáról, amelyet az egymást váltó liberális, demokrata, polgári, nemzeti és keresztény címkék kevésbé jellemeznek, mint a kommunista múlttól, a túlélő riválisoktól és rendszerváltáskor leszakadó néprétegektől való tudatos elhatárolódás. 2010 korszakos fordulata után a bennfentes nép- és jogismeretre egyaránt építő rendszernek többféle olvasata van. Így az is, hogy legfőbb ambíciója a politikai és gazdasági hatalom kisajátító koncentrációja, mindennemű kontroll kiiktatása, az indulatokra és indulatokkal játszó kommunikáció, az uralkodás vágya a múlt és – a kormányzat nyomait majd megőrző – jövő felett. A legfőbb aggály mindemellett az előnytelen helyzetű, kiszolgáltatott és esendő rétegeknek kegyetlenül következetes *leszorítása* és megfosztása az egyéni és közös megküzdés lehetőségeitől, nem utolsósorban az oktatás révén végbemenő társadalmi mobilitástól. Ha ebben van igazság, akkor a rendszerigazolás általános tendenciájának itt e társadalmi-kulturális közegben összehasonlíthatatlanul kevesebb a fogódzója, mint az Amerikai Egyesült Államokban, sőt ezzel szemben kifejezetten rendszerkritikus érzések és megfontolások jelentkezése várható.

3) A rendszerattitűdök vizsgálatának tapasztalatai Magyarországon

A rendszerigazolás elméletét a haladott világra kiterjedő széleskörű leíró és kísérleti vizsgálatok jellemzik, a rendszerkritikai véleményalkotás után nyomozó saját kutatásainkat inkább úgy jellemezhetjük, mint *történeti folyamatkövető mélyfűrészek* sorozatát. Eredményeit ez alkalommal 10+2 tézisben foglalom össze.

1) Nem fér kétség ahhoz, hogy e régióban – hazánkban különösképpen – kevésbé boldog és inkább elégedetlen a közhangulat, benne a megélt társadalmi viszonyok, *nota bene* az emberek észlelt közhangulata jelenik meg – nálunk *elkeseredett és elkeserítő* tartalommal (Hunyady 2010, 2013b).

Magyarország hívószóra születő gondolattársítások

A haza, otthon, lakhely után

44% bizonytalanság, kilátástalanság, létbiztonság hiánya

23% szegénység, nélkülözés

20% szomorúság, félelem

Az emberek érzései hívó szóra

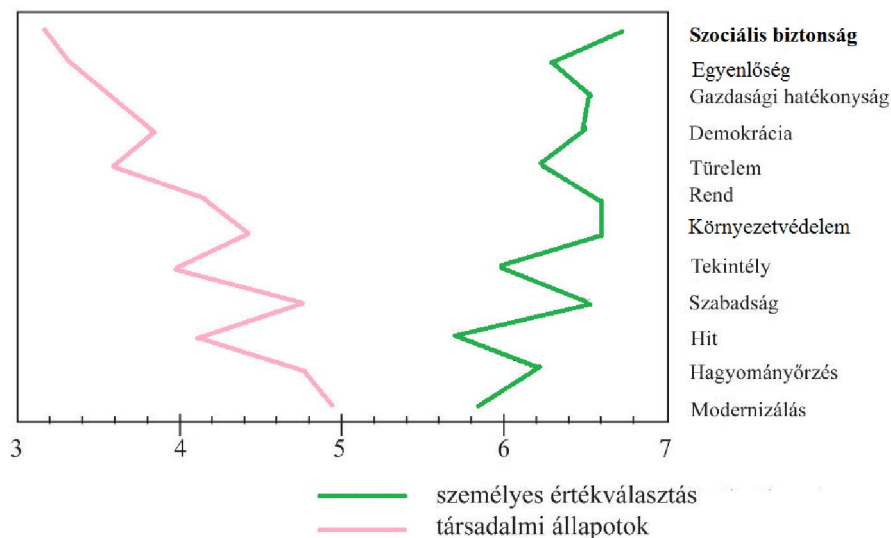
47% pesszimizmus

20% félelem a jövőtől, a munkahely elvesztésétől

16% anyagi bizonytalanság

1. táblázat: Spontán gondolattársítások (2012-es adatfelvétel 1000 fős országos reprezentatív mintán, a százalékszámok az adott válaszkategória előfordulási gyakoriságát tükrözik a válaszadók körében)

2) A rendszerigazolás elmélete nagy jelentőséget tulajdonít a *biztonság* keresésének és érzetének, ami teljes mértékben igazolódott a rendszerváltást követően hosszú évek során rendszeresen végzett értékvizsgálatainkban.

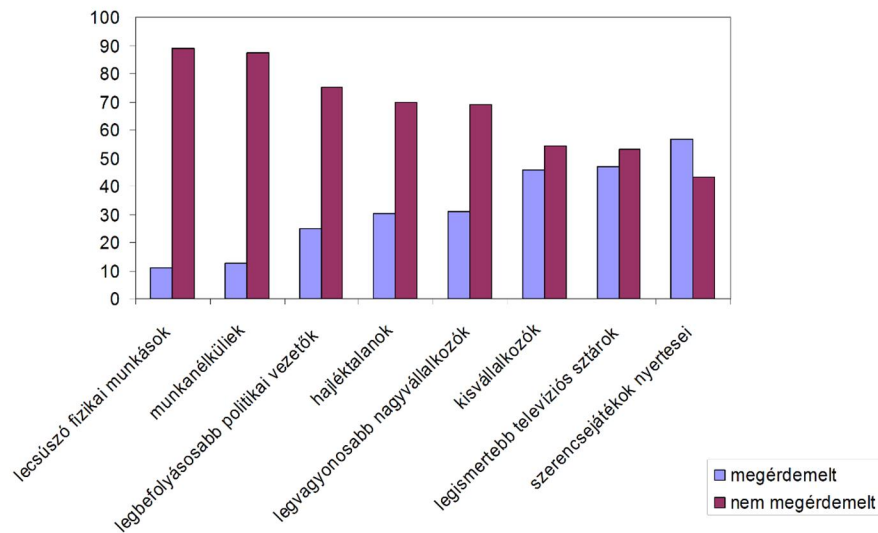
1. ábra: A személyes értékek és a társadalmi állapotok feszültsége (2012-es értékvizsgálat 1000 fős országos reprezentatív mintán)

A szociális biztonság mellett több preferált érték – így a rend –előkelő helyet foglalt el az értékek rangsorában, ugyanakkor az értékek valóságos érvényesüléséről érdeklődve épp ezzel – és az egyenlőséggel, gazdasági hatékonysággal, demokráciával, toleranciával – kapcsolatban találtuk a *legnagyobb feszültséget* (mért diszkrepanciát) a kívánalmak és a vélt társadalmi közállapotok között (Hunyady 2013a). A szociális piacgazdaság ígérte az egymást forgószínpadszerűen váltó kormányok nem váltották valóra, a szociális biztonság elvesztésének döntő szerepe volt abban, hogy spirálban futott le a pártok értékelése (Hunyady 2010b). A rendszerváltás által hozott szabadság, így a (kezdetben szélesebb pártkínálatból való, utóbb a szocialisták és FIDESZ közötti, végül szinte magában a FIDESZ-re eső) választás öröme nem nyújtott kárpótlást az egzisztenciális biztonság elvesztéséért.

3) A rendszerváltás – vagy az aktív jelleget kiemelő rendszerváltoztatás – Jost várakozása szerint az állapotok stabilitásának és a normáknak a megingatásával hangulatrontó hatást vált ki (Cichocka & Jost 2014). Saját sztereotípiavizsgálataink ezt a diákok homogén mintáinak gondos egybevetése alapján messzemenően igazolják. Ennek fontos tartalmi mutatója a társadalmi és nemzeti kategóriák csökkent értékelése, nemcsak ideológia-érzékeny kategóriák esetén, hanem minden tekintély-figura (így a hivatali vezető vagy az apa) jellemzésében is. Kiemelten fontos a saját nemzeti kategória szembeötlő értékcsökkenése, amelyre kihatott az is, hogy e változás révén a „magyar” nemzeti kategóriája a „szovjet blokk” viszonyítási keretéből átkerült Európa országainak tágabb és igényesebb körébe (Hunyady, 1996, pp. 107–176.).

A nemzeti és társadalmi kategóriák sztereotíp jellemzésének vannak mérés-sel kimutatható sematikus alkotóelemei: belőlük pedig nálunk – úgy tűnik – társadalomkritikus alapállás olvasható ki: *minden* kategória *hibádzik* valamiben, ezzel és ennyiben illeszkednek egy összképbe. Vegyük három társadalmi sztereotípiát, a középiskolások szenzitív korcsoportja szerint: a paraszt becsületes, de nem művelt, a tanár művelt, de nem tetterős, a menedzser tetterős, de nem becsületes (Hunyady 1996). Ez utóbbinak tulajdonképpen mása az általam többször felidézett, emlékeztető jellemzés a nagyvállalkozóról és a hajléktalanról 2001-ből: ki ne ismerné el a nagyvállalkozó előnyét minden tekintetben, egyetlen kivétellel: kevésbé becsületes, mint a hajléktalan (Hunyady 2002). Az egyedi eset általánosítható: a rendszerváltó Magyarországon az új elit, a domináns csoportok képe *morális szempontból kérdéses*, hibádzik, anyagi és társadalmi kiemelkedésük szél-sebessége morálisan hitelteleníti érvényesülésüket. „Az érték és realitás megélt ellentétéhez hozzátartozik, hogy *sikeres és kárvallott csoportokról* konkrétan is kikértük a kérdezettek véleményét: „kiérdemelték-e munkájukkal és magatartásukkal a mai jó vagy rossz helyzetüket?” 90%-hoz közelítő arányban tagadják ezt a „lecsúszó fizikai munkásokkal”, a „munkanélküliekkel”

kapcsolatban, némileg leszakadva, de 70% táján elutasítják ezt a „hajléktalanok” vonatkozásában is.

2. ábra: A megérdemelt-nem megérdemelt helyzet (%-ban)
600 fős rétegzett minta válaszai 2007 és 2008 fordulóján

Ez utóbbiakhoz hasonló mértékben, arányban kérdőjelezzik meg az *ellenponton* a „legbefolyásosabb politikai vezetők” státusát, illetve a „legvagyonosabb nagyvállalkozók” érdemeit. Erősebben, szinte fele-fele arányban megoszlanak a vélemények a „kisvállalkozók” és a „legismertebb televíziós sztárok” tekintetében. Ha belegondolunk, kifejezetten groteszk, hogy még legtöbbször (57%-ban) a „népszerű szerencsejátékok nyertesei” esetében látnak megfelelő kapcsolatot a „siker és érdem között” (Hunyady, 2010, pp. 246–247.).

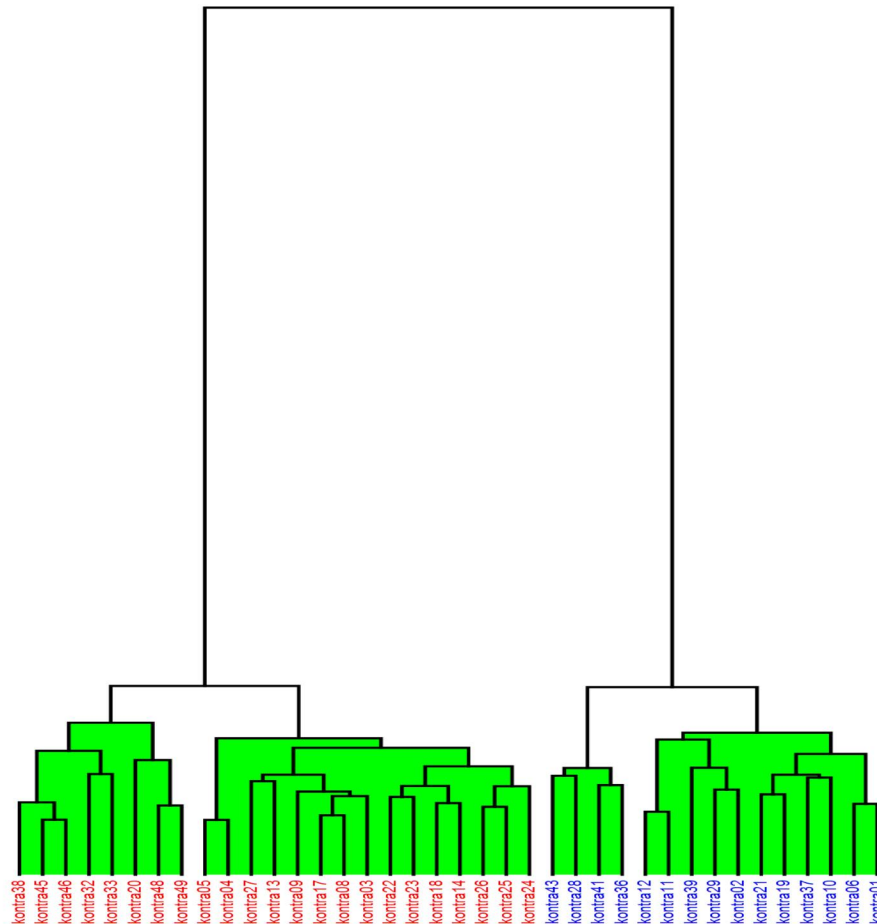
Ennek a felismerésnek a jegyében számoltam a köznapis társadalomképben egyfelől az elért siker, státus, másfelől a tulajdonított emberi, morális értékek szétválásával és szembefordulásával, amikor 2002-ben kidolgoztam és bevezettem egy 50 tételből álló skálát a rendszerattitűdök vizsgálatára.

- Kontraszelekció:
 - k46 Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.
 - k38 Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.
 - k26 Aki tisztességes, az szegény marad.
 - k4 Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemelik.
- Rendszerigazolás:
 - r37 Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.
 - r28 Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli.
 - r39 Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.

2. tábla: *Illusztratív tételek a kontraszelekció és rendszerigazolás alskálákhöz*

A tételek között szerepeltek rendszerigazoló állítások és a rendszerkritika rossz társadalmi közérzetet kifejező, elmarasztaló ítéletei is. A rendszerigazolás az az álláspont, mely szerint a személyek közötti, illetve a társadalmi kategóriák közötti hierarchikus viszonyok megfelelnek az értékeiknek, emberi kvalitásaik és teljesítményük különbségeinek, tehát a rendszer igazságos. Ennek ellenpontja lenne már az is, ha az értékek és státusok viszonyát pusztán esetlegesnek vagy rendezetlennek nyilvánítanánk. De tovább feszítve a húrt, felkínáltuk azt a végletet is, hogy az értékek, emberi kvalitások és teljesítmények reciprok módon jelennek meg a státus-hierarchiában, különösen morális szempontból a magas és alacsony státusúak helycseréje lenne „igazságos”. Ezt neveztük „kontraszelekció élménynek” és a kontraszelekció lett a rendszerattitűdöt mérő kétpólusú skála-rendszer névadója (Hunyady 2002, 2010, pp. 45-90.). Eleve ambivalenciával számoltunk és több dimenzióban próbáltuk meghatározni a vizsgált személyek mentális pozícióját. A nézetrendszer felderítésére számos alkalommal, közöttük 2010 előtt és után, 4–4 országos reprezentatív mintán került sor (Hunyady 2015).

A megközelítési szempontokban gazdag megállapítások fogadtatásában rendre – egészen elenyésző különbségekkel – *ugyanaz a válaszstruktúra* jelenik meg. Kereshetjük a lineáris összefüggéseket tükröző faktorszerkezetet, az elsődleges elemzés által felszínre hozott faktorok vizsgálatról vizsgálatra azonosak. Az ezek alapján képzett alskálák belső kohéziója statisztikai értelemben megnyugtató. (A kutatások összevont 5600 fős mintáján a rendszerkritika alskálájának Cronbach alfa értéke 0,84, a rendszerigazolásé 0,70.) Ha a nézetrendszer szerkezetének vizsgálatára adekvátabb klaszteranalízist végzünk, akkor is világosan elrendeződő megállapítás-nyalábokkal fogunk találkozni, amelyek a vizsgálatok sorozatában rendre visszaköszönnék.

3. ábra: A kontraszelekció skála tételeinek klaszterei

Az ábrán a megállapítási tételek függőleges vonalát keresztvonalak fűzik össze, minél szorosabb a kapcsolatuk annál alacsonyabban. Két klasztert látunk, mindegyik két szoros tömböt ölel fel. A baloldali klaszter a rendszerkritika tételeit fogja össze hiánytalanul. A szélső, kisebbik blokkja a fent-lévőket bírálja és a kiválasztódás esetlegességét kárhoztatja, a nagyobb blokkja a kontraszelekció, az igazságtalanság és a maffia-uralom vádját fogalmazza meg. A jobboldali klaszter a rendszerigazolást jeleníti meg, belső, kisebb blokkja a társadalmi különbségek indokoltságára kedvvel mutat rá, a szélső, nagyobb blokkja a vezetők iránti bizalomnak és a jó kilátások optimizmusának ad hangot.

4) A kontraszelekcióra vonatkozó, kiélezetten rendszerkritikus tételek fogadtatása egymással *összefügg*, míg ezektől *elkülönül* a viszonyokat elfogadó, rendszerigazoló állítások köre s ezek fogadtatása.

5) A hierarchikus viszonyok aktuális igazolása, illetve – alapvetően morális – kritikája szervesen összefonódik a *jövővel kapcsolatos* várakozásokkal.

• Pesszimizmus:

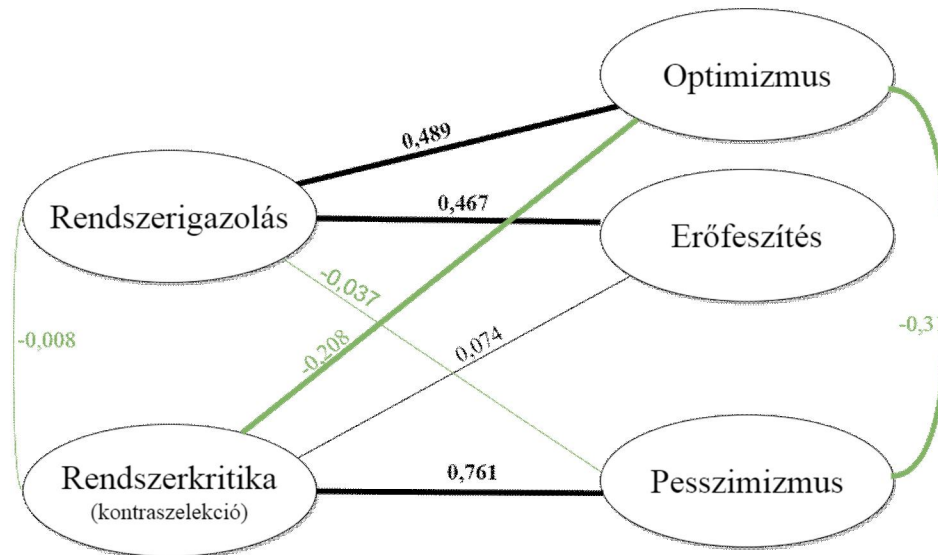
- p8 Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.
- p14 A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.
- p13 Ez az ország a maffiózók paradicsoma.

• Optimizmus:

- o11 Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.
- o29 Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.
- o2 Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam mint manapság.

*3. táblázat: Illusztratív megállapítások
a pesszimizmus és optimizmus alskálákhoz*

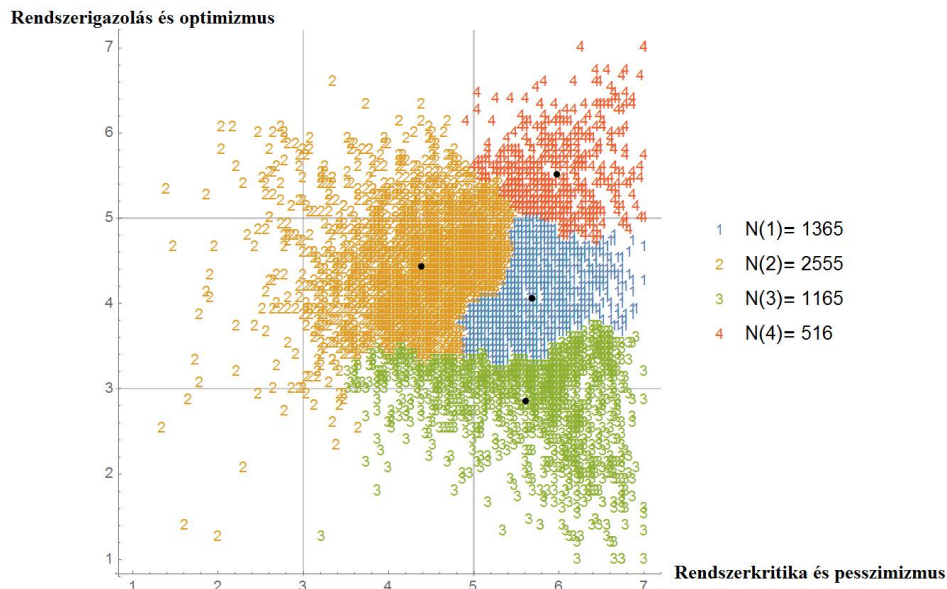
A rendszerigazolás egyértelműen és kizárólagosan a pozitív várakozások optimizmusával társul, tartalmilag mintegy szimmetrikusan a rendszerkritika velejárója a jövő negatív képének pesszimizmusa. E két gondolatkör belső egy-sége és egymástól való szétválása a közgondolkodás lényeges tartalmi jellemző-je.

4. ábra: A kontraszelekciós alskálák kapcsolatrendszere

Ha a faktoranalízis alapján alskálákat képezünk, bemutathatjuk az indexeik között mért együtt járások értékeit. A rendszerigazolás és rendszerkritika között gyakorlatilag nincs kapcsolat, az optimizmus és pesszimizmus viszont szignifikáns negatív korrelációban áll. A rendszerigazolás egyértelmű pozitív kapcsolatban áll az optimizmussal és azzal a tételsorral, mely szerint erőfeszítésünkön múlik a siker. A rendszerkritika és a pesszimizmus kapcsolata valamennyi közül a legerősebb. A rendszerkritika és az optimizmus negatív kapcsolata még számottevő, egyebekben a két változócsoporthoz halványak és erőtlene az összefüggések.

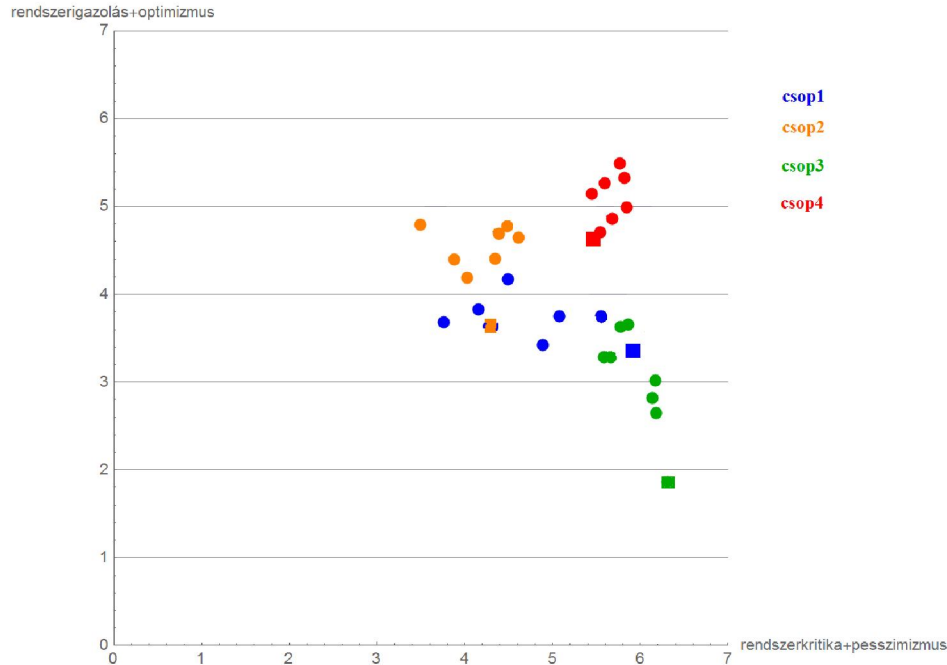
6) A rendszerrel kapcsolatos attitűd ambivalensnek bizonyul, két egymással össze nem simuló komponense többé-kevésbé *kötetlenül kombinálódik*.

5. ábra: A nyolc vizsgálat teljes populációjának klaszterei

Ez láthatóvá is válik, ha vizsgálatonként, vagy a vizsgált teljes populációt tekintve az összes személyt a tételszerű megállapításokra adott válaszaik alapján – előre megszabott számú – négy klaszterbe soroljuk. A személyek elrendeződése látványosan mutatja, hogy a két attitűdkomponens magas és alacsony értékei milyen módon és mértékben kombinálódnak, a nézet típusoknak hol húzódik a tartalmi határa, akár e határok, akár a prototipikus képviselő helye hogyan módosul, illetve mennyire szilárd az időben egymásra következő vizsgálatokban.

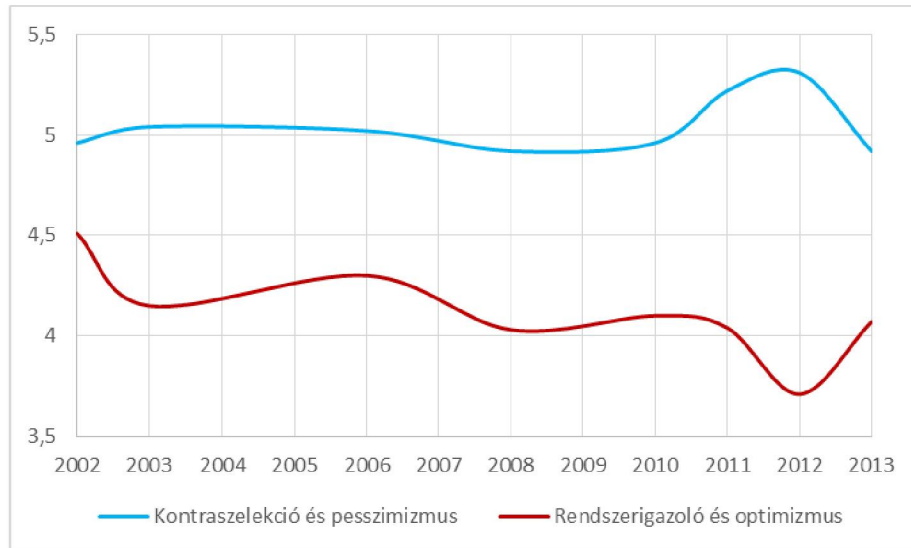
Mint láthatjuk a különböző nagyságú csoportok között egy van, amely a rendszerkritika tekintetében – e vízszintes koordinátán – közepes szinten áll, a többi három kifejezetten magas értéket kap. Ez a három csoport a rendszerigazolás függőleges koordinátáján vesz fel magas, közepes vagy alacsony értéket. Az igazolás és kritika erőteljes elfogadása logikailag nem kizárt (a tételek elvben megférhetnek egymás mellett), de érzelmi töltete ellentmondásos (hasadt tartalma lehet például a lesújtó összkép mellett jó példák és kataritikus változások feltételezése), de bizonyos mértékig alighanem az igen-mondás válaszbeállítottságának a terméke. A rendszerigazolás semlegesbe hajló képviselői együttesen szép számmal vannak, egy (sárga) részük lényegében ezt a kitérő mentalitást képviseli a rendszerkritika tekintetében is, másik (kék) részük viszont kifejezetten kritikus. A rendszerigazolást elutasító, rendszerkritikát valló konzekvens csoport képvisel egy markáns tartalmi álláspontot.

6. ábra: A klaszterek középértékei 4 év vizsgálataiban,
a ■ jel a 2012-es év kirívó értékeit jelzi

Ha egy futó pillantást vetünk az országos reprezentatív mintákon végzett 8 kutatás adataira, láthatjuk, hogy az azonos alapon és módszerrel képzett válaszadó csoportokat reprezentáló *középérték* rendre egymás szomszédságában helyezkedik el, tehát a minták és az időpontok különbözősége ellenére jól rokonítható. Az egyetlen mérvadó kivétel – amint erre visszatérünk – a 2012-es év, amikor is a csoportok reprezentációja – jól értelmezhető módon – elmozdult: technikai nyelven szólva a kék csoport rendszerkritikai irányba radikalizálódott, a sárga és a zöld csoport közepes, illetve gyenge rendszerigazoló hajlandósága tovább esett.

7) Az országos reprezentatív mintákon szerzett visszatérő tapasztalatok szerint a *rendszerkritika-pesszimizmus* tételeinek fogadtatása egyértelműen *kedvezőbb*, mint a rendszerigazoló-optimizmus álláspontjának elfogadása.

7. ábra: A rendszerattitűd-összetevők alakulása 2002-2013 (Hunyady, 2016.)

E kettő viszonyában az idők múltával vannak hullámverések, de töretlenül domináns a negatív megítélés és közérzet: az összevont nagymintán e különbség – melynek háttérét az eddigiekben több szempontból analitikusan vizsgáltuk – a 7 fokú skálán rendre megközelíti, sőt meg is haladhatja az 1 teljes fokot.⁶

8) A rendszer-attitűd összetettsége, de domináns minősége is *konszenzuálisnak* mondható – amint ezt az eddig kapott összkép sugallja, és amint ezt megállapíthattuk, hiába keresve a társadalmi viszonyokban elfoglalt hely különbségeit. A rendszerigazolás és rendszerkritika tekintetében lehet különbség a politikai kormányzat támogatóinak és ellenzőinek felfogása és közérzete között, de ez az aktuális hatalmi szituációnak megfelelő eltérés csak árnyalatnyi. A rendszerigazolás elméletét mindenekelőtt az támasztaná alá, ha a rendszer alapvető igényléséhez csatlakoznának a hierarchia alján lévők is, ehelyett ebben a történeti-kulturális atmoszférában a *fenn lévők* is alapvetően a domináns rendszerkritikában osztoznak. (Talán megengedhetjük magunknak azt az egyelőre körvonalazatlan feltételezést is, hogy a rendszerek nemcsak a lenn-lévők ostromától vannak – osztályharcos logika szerint – veszélyben, hanem történetileg nem is oly ritkán veszélyeztetheti őket a fenn-lévők megosztottsága, vetélkedése, újrendezési kedve is...)

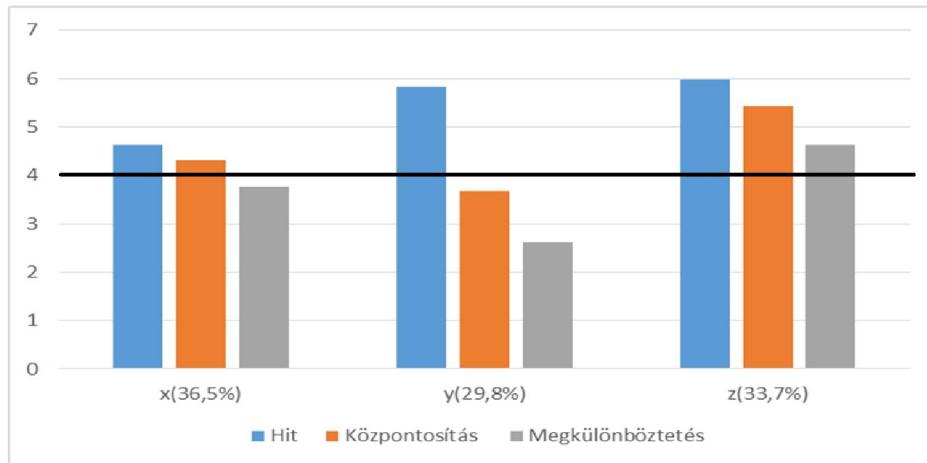
⁶ A 2007-2008-ban mért különbség 2010 éles politikai fordulata után szemlátomást nem csökkent (Hunyady 2013a, 2015).

9) A demokrácia mibenléte, lényege és határai e forgandó időkben mind többeket foglalkoztatnak 2010 után, amikor a jog szociálpszichológiájának hazai kimunkálásához programszerűen nekiláttunk, a jogelvekre és a joggyakorlatra vonatkozó nézetek körében a *közkeletű demokrácia-felfogást* is vizsgálat tárgyává tettük (Hunyady 2015, 2016).

- Demokráciába vetett hit:
 - d26 A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni, és ha hibázik, akkor a szabad választáson le is válthatják az emberek.
 - d12 A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga és lehet véleménye, akár a többség akaratával szemben is.
 - d9 A demokrácia azt jelenti, hogy a többség akarata érvényesül.
- Hatalomösszpontosítás:
 - d24 Az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért és nem szabad állandóan megzavarni a munkáját.
 - d23 Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg a hatalmat, a választás nem arra való, hogy mindig váltogassuk, kik vezessék az országot.
 - d22 Az emberek nagy többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán nem is lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát.
- Megkülönböztetés:
 - d3 Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások.
 - d17 A kisgyerekeknek, betegeknek és öregeknek nem lehetnek ugyanolyan jogai, mint a felnőtt beszámítható, cselekvőképese embereknek.

4. táblázat: Illusztratív megállapítások a demokrácia-attitűdök összefüggéseivel kapcsolatban

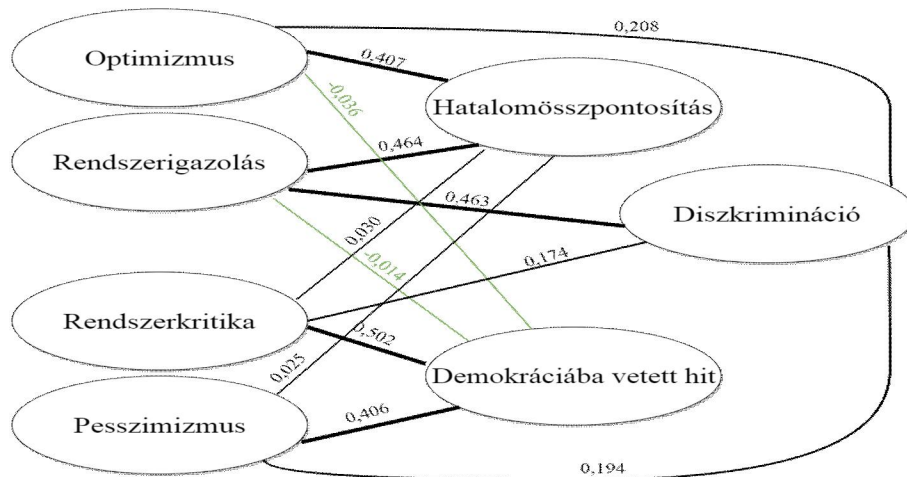
Három attitűdöt igyekeztünk megragadni, és ezek típusos együtt járását próbáltuk feltárni. Egyik a *demokráciába vetett hit* címkét viselte: a kérdezettek el tudják-e képzelni és igénylik-e egységben a többség uralmát és az egyéni szabadság védelmét (7 fokú skálán az összminta-átlaga 5,46). A másik attitűd a *kormányzati hatalomösszpontosítás* szükségességére és mértékére vonatkozott (4,45), míg a harmadik az állam *polgárai közötti különbségtétel* tűrését és igényét fejezte ki (3,74). 2010 és 2013 között négy reprezentatív minta válaszai arról tanúskodtak, hogy kifejezett az egyetértés a demokráciába vetett hit tekintetében, a diszkriminációt viszont végső soron a magyar minták elutasítják.

8. ábra: A három nézettípus gyakorisága és attitűdprofilja (Hunyady, 2016.)

A három komponens kombinációi közül a leggyakoribb a demokráciába vetett hit kinyilvánítása mellett a hatalomösszpontosítást is elfogadhatónak vallja (36,5%). Ennél kevesebben vannak, akik a demokrácia mellett egyértelműen és kiemelten hitet tesznek, és elhárítják a hatalomösszpontosítást (29,8%).

10) E négy évben ugyanezekben a mintákban tanulmányoztuk a rendszerigazolás-rendszerkritika alakulását is: a rendszerkritika-pesszimizmus változó a demokráciába vetett hittel, a rendszerigazolás-optimizmus változó viszont mindenekelőtt a kormányzati hatalomösszpontosítással, ám a társadalmi megkülönböztetéssel is szignifikánsan korrelál.

9. ábra: Kontraszelekcións alskálák és a demokrácia-attitűdök összefüggései

Az alsókálak szintjére bontva a rendszerkritika valamivel erősebb, a pesszimizmus némileg gyengébb pozitív korrelációban áll a demokráciába vetett hittel, a rendszerigazolás némileg erősebb, az optimizmus gyengébb kapcsolatban áll a hatalom-összpontosítás változójával, a zömmel negatív keresztösszefüggések érdemben nem szignifikánsak. E tekintetben különlegesnek és különösnek mondható a diszkrimináció változójának szerteágazó kapcsolatrendszere, de ennek legmarkánsabb eleme kétségtelenül a rendszerigazoláshoz köti. Mindez bizonyos értelemben fényt vet a rendszer és a rendszerattitűdök társadalmi természetére és irányultságára.

4) Rendszerattitűdök vizsgálatának megújított kérdései

Hazai kutatásaink ugyancsak kivonatos áttekintése után hadd tegyem fel azt a kérdést, hogy e tapasztalatoknak van-e relevanciája a *rendszerigazolási elmélet nézőpontjából*. Az együttgondolkodás szellemében négy pontot emelnék ki:

4.1) A kutatás tárgya bipoláris attitűd-

A rendszerigazolás egy pozitív attitűd átélése, érvelő kinyilvánítása, és (elvitatásába ütközve) annak felerősítése. Egy attitűd azonban *nem korlátozódik* sem elvben, sem gyakorlatban a pozitív minőségre és térfélre. Kristályosan tiszta, végletesen leegyszerűsítő definíciója szerint az attitűd az értékelés teljes, pozitív-negatív kontinuumában elfoglalt pozíció. Az egyén vagy csoport társadalmi helyzetének megélését akkor lehet árnyaltan leírni, ha a sokféle forrásból fakadó *elégedetlenség* jelentkezésével és mértékével is számot vetünk. Tehát két pólus van, és hozzátehetjük, hogy az attitűd tárgyi megítélése több szempontból tevődik össze, ezek egymással birkózva a konzisztens értékelés felé törekednek, de bizonyos kétértékűség, ambivalencia mindig is jellemzi a valóságos attitűdöt.

Mindez független az amerikai és a magyar történeti tapasztalatok és kilátások különbségeitől, *nota bene* az elégedettség és elégedetlenség kinyilvánítását szabályozó bevett társadalmi normáktól (hogy ott személyes élethelyzetével nem lehet valaki elégedetlen, itt az elégedettség a visszatetsző). E különbségek csak erősítik annak tudatát, hogy a rendszerattitűdök bipoláris jellegűek és méltán számíthatunk *ambivalenciájukra*.

4.2) A társadalmi viszonyok rendszere összetett és differenciált attitűd-tárgy.

A „rendszer” komplexitása szinte kimeríthetetlen, meghatározása örökkön örökké finomításra szorul. Ennek a különleges attitűd-tárgynak részese maga az attitűdöt formáló egyén, ez öleli fel és strukturálja teljes átlátható környezetét, különös tekintettel az embernek embertársaihoz fűződő hangsúlyos viszonyaira. A rendszerigazolás elmélete hangsúlyozza, hogy bármilyen társadalmi viszonyrendszerben él is az ember, motivált arra, hogy a mindenkori társadalmi hierarc-

hiát és benne saját szerepét igazolja. E tendencia jelentkezését elismerve érdemes nyomába eredni annak a gondolatnak, hogy a rendszerek *különböző támpontokat nyújtanak* az igazolásra (és tegyük hozzá, kritikára). Nem feledkezhetünk meg arról, hogy vannak sikeres és csődbe futó rendszerek, vannak lendületes és lefojtott atmoszférájúak, vannak átjárhatatlan és rugalmasan alakuló hierarchiák, vannak fenyegetéssel korlátozó és ösztönzéssel kecsegtető, vannak dogmáikba zárkózó és másokra nyitott társadalmak, végső soron vannak a társadalmi közérzet szempontjából jobb és rosszabb társadalmi berendezkedések. S ennek a minőségnek valóban egyik perdöntő kritériuma, hogy milyen vonatkozásban mekkora különbséget diktál, termel ki, tűr meg ember és ember között. Eközben az egyenlőség (akár az esélyek egyenlősége) az egyének és csoportok gyarapodásának, hatalmának, rangjának erős motivációjához képest az igazságosság vágyakkal teli álma, amelyhez csak közelíteni lehet különböző vonatkozásokban és bizonyosan nem ellentmondás-mentesen. Ebben a vonatkozásban mégis többet ígérnek és nyújtanak az elvben a közjóra törekvő, tényleges választói kontroll alatt álló *demokráciák*, még ha a jogállam körmondfont nehézségével járnak is el, mint az erőre és erőszakra építő, égi és földi illúziókba kapaszkodó *autokratikus rendszerek*. De ez utóbbiak között is voltak és vannak számottevő különbségek, és húzódik közöttük olyan határ, melyen túl csak romlott cinizmussal lehet állítani, hogy bennük az igazságosság, az egyenlőség, a közös emberi identitás méltányolható módon érvényre jut.

4.3) A rendszerattitűdök a rendszerváltozások kontextusában nyerik el jelentésüket.

A rendszer lényegéhez tartozik valamiféle állandóság, egy rend, amihez igazodni lehet és kell, ugyanakkor nem feledhetjük, hogy ez a konzisztencia a változások világában tűnik fel, és abba olvad bele, változásban születik és változásban szűnik meg. A mai közállapotok megélése és megítélése korántsem független attól, hogy – mit tudunk – mi volt itt a múltban, annak háttérén fejlődésnek vagy elnyomorodásnak látjuk-e a jelen viszonyokat. Viszonylag tudatlan emberek fejében is valamiféle *fejlődésvonal* rajzolódik ki, legyen az viszonylag kurta, akár elnagyolt, sztereotipikusan kiüresedett. Különös jelentősége van annak, hol vonjuk meg a *múlt és jelen határát*, de e mögött is ott sorjázhatnak az elhatárolt történeti korszakok. A kategóriahatárokon belül asszimilálódnak az értékítéletek, a kategóriahatárok viszont kontrasztosan kiemelik a különbségeket. A múlt rendszer elkötelezett hívei rosszallóan fogadják a bekövetkezett változásokat, de ami szociálpszichológiai szempontból érdekesebb az az, hogy *a jelenben való elégedetlenség* aktívan *kihat* a múlt nosztalgikus felértékelésére (Hunyady 1996, 2010, pp. 268–290.). Ennek van egy olyan kiegészítő interpretációja, hogy a múlt problémái az emlékezetben elsikkadnak, a jelen akkor meg nem tapasztalt problémái viszont rányomják bélyegüket az összehasonlításra (Schwarz, Wänke és Bless 1999, Hunyady 1996). Ezt a közérzeti dinamikát

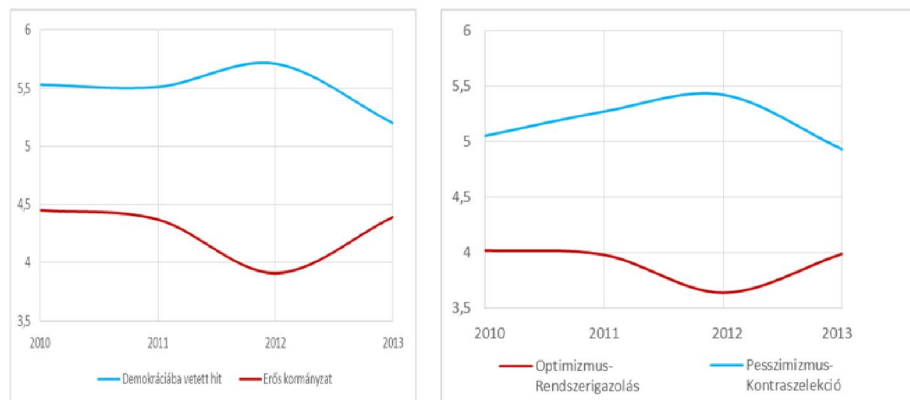
látványosan demonstrálták a hazai empirikus vizsgálatok, amikor is a rendszerváltás gondjai, feszültségei, erkölcsi problémái emeltyűként működtek a Kádár-korszak tömeges értékelésében, amely felszínezte a megterhelt, kifakult, felbomlott múltat, dacolva a politikai és tömegkommunikációs túlnyomással is. Generációs változások is közrejátszhatnak abban, hogy ez a visszahatás mára csökken, viszont a korábban gondokkal megterhelt rendszerváltás 2010 után kezd új, kedvező fényben megjelenni, mint különösen ígéretes korszak (Hunyady 2014). A köztudatban élő periódusok különböző előjelű közkeletű értékelésével – ha nem is szociálpszichológiai tudatossággal – játszik a mindenkor emlékezetpolitika is. Így próbálja ma átszabni a 20. századnak a köztudatban élő emlékezetét, amelynek fejlődésvonala egy W alakot formál ki, melyben a mélypontokat a Horthy- és Rákosi-korszak jelenti. Ezt korrigálná a Horthy-korszak kultuszával és a Rákosi-Kádár korszakok egybe-gyalulásával. Ennek újfent makacs akadályai vannak, nem utolsósorban az, hogy sem a Horthy-korszak, sem a jelen megítélése nem oly ragyogó, hogy jó fényt vessenek egymásra, azt már mellőzve is, hogy mennyire hiteltelen az egykor anyagilag és erkölcsileg kisemmizettek leszármazottainak ábrándos visszatekintése a neobarokknak becézett időszak hívságos és úrhatnám világára.

A rendszer értékelésében –történeti kontextusa mellett – természetesen ott van és hat *a jelen rendszerek* társadalmi-politikai *viszonyítási kerete*, benne a magyar köztudatnak nemcsak a felszínén, de a legmélyebb rétegeiben is élő nyugat-kelet dimenzió, és az ennek mentén elrendeződő preferenciák. Nyilvánvalóan nem mindegy az a nemzetközi perspektíva, hogy ki hogy látja: a mai magyar rendszer-modell kakukktojás az Európai Unió kissé zilált fészkeben, vagy a társadalmi-politikai rendszerek földcsuszamlása következtében az első fecske, amelyet egy egész madárraj követ; itt tolonganak a környéki papagájok, a történelemből jól ismert dögkeselyűk, és a mára kelektótyává vált büszkesasmadarak is. Az utóbbi önkép talán túlméretezett, bár a szocializmus eszméit kompromittáló szovjet birodalom összeomlása kétségtelenül megrengette a rendszerek világrendszerét. Helyes, ha – anélkül, hogy dramatizálnánk őket – nem tévesztjük szem elől az egyensúlyok megbomlásának egyes jeleit: Az egyedüli szuperhatalom szerepzavarát, beleértve a demokrácia avatatlan exportjának bal-lépéseit. A tőkekoncentráció elvadulását világszerte a jóléti állam ideáljának elhalványulásával. A középosztály megrekedését, szétmállását, süllyedését, és ezzel a demokratikus jogállam stabilitásának elvesztését. A piacok és a politikai keretek kitágításának számító racionalizmusával szemben a határokat, normákat, életsztenderdeket vesztő tömegek kiszámíthatatlan indulatait. Mozgalmakat, amelyek emlékeztetnek, de mind gyakrabban szánt-szándékkal emlékeznek is a világháború előtti jobboldali radikalizmusra, az emberi méltóság megcsúfolására. Felmérhetetlen erejű új rendszereket, amelyek szervetlenül, de riasztó hatékonysággal egyesítik a politikai diktatúra kijegecesedett és a vadkapitalizmus

buzgár-szerű társadalmi hierarchiáját. Ám ne higgyük, hogy a rossz eredetből nem fakadhatnak jó fejlemények (tanítja McGuire (2001) is, a közkeletű nézete-
ket dezorientáló gondolati dinamikáról szólva).

4.4) A rendszerattitűdök a változások valószínűségének függvényében alakulnak.

Mondhatjuk egyszerűbben: a *status quo* értékelése a tekintetben sem magában áll, függ attól, hogy van-e a köztudatban a rendszernek alternatívája, és milyen esélyt látnak megmaradására, illetve lecserélésére. Ezzel az összefüggéssel a rendszerigazolás elmélete maga is kimondottan számol, tudván tudva, hogy a *valószínűségek percepciója* milyen fontos szerepet játszik a rendszerértékelés alakulásában, a hosszú távú stabilitás, illetve az alternatíva hiánya hogyan erősíti azt (McGuire 1999, 2001, Jost 2003, pp. 198–228, Laurin, Gaucher és Kay 2013). Talán egy ponton lehetne ennek az összefüggésnek még nagyobb jelentőséget tulajdonítani, ez pedig az elméletépítésben oly fontos felismerés, hogy a társadalom alacsony státusú rétegei inkább választják a hierarchia aktív támogatását, mint a konfrontatív szembehelyezkedést. Ennek hármass motivációjáról is érdemben szó esik, de hiányzik az alávetettek helyzetértékelésének – az autokratikus berendezkedésekben oly evidens – eleme, hogy a hierarchia lebontása a túlhatalom kemény ellenállásába ütközik, már megkísérlése is vészterhes, eredménye több mint kétséges, valószínűtlen győzelme esetén rendszer-alternatívája gyakran kimunkálatlan és kipróbálatlan. A mi hazai kutatásainkban a részben már bemutatott eredmények történeti léptékű példát kínálnak a valószínűség-percepció feltehető szerepére a rendszerkritika felerősödésében és a rendszerigazolás regenerálódásában: ez pedig a mostanság oly gyakran felemlegetett 2014 előzményeként 2012 felbuzdulása, majd elhalványulása (Hunyady 2013a).

10. ábra: Párhuzamos attitűdhullámok 2010–2013 között (Hunyady, 2016.)

Az attitűdmérések esztétikai szempontból is látványos eredménye egyfelől a hasadt rendszerattitűd egymástól függetlenül mért két komponensének egymást kiegészítő együttmozgása, másfelől a rendszer elvi alapjait érintő demokráciafelfogás két attitűdjének ugyancsak egymást kiegészítő együttmozgása, párhuzamosan. És itt most nem statisztikai értelemben vett (interindividuális jellegű) korrelációkról van szó egy-egy időpillanatban, hanem nagy minták szövevényes nézetrendszereinek tartalmilag harmonizáló alakulásáról, annak alapján, hogy 2012-re feltűnt egy politikai alternatíva, amelynek nem az összefogása, hanem összefogásának álságossága és nyilvánvaló kormányképtelensége fosztotta meg az alapvetően rendszerkritikus választói tömeget reményétől és tetterejétől. Megjegyzendő, hogy e történeti változások hitelesítették a rendszerigazolás és a hatalomkoncentráció igényének jellemző kapcsolatát, s vele szemben a rendszerkritika és a demokráciába vetett hit összetartozását Magyarországon. *Nota bene* az eredmények azt is demonstrálták, hogy a demokrácia szövevényes logikáját hittel képviselők a rendszer bírálataira hajlanak, de pesszimisták a jövőt illetően, és hogy e paradoxon szellemében fogalmazzunk, *pesszimizmusukban nem is kellett csalódnuk...*

E pesszimizmus tehát önbeteljesítő jóslatnak bizonyult és bizonyulhat a jövőben is. Hazánk szülötte, George Katona, a pszichológiai közgazdaságtan amerikai úttörőjeként megtanította a legkeményebb társadalomtudomány művelőit arra, hogy a derülátó köz-attitűd kiránthatja a gazdaságot válságos objektív feltételek közül és ellenében is (Katona 1960, Hunyady 2003). Az lenne egy érdekes társadalmi kísérlet, ha ezt demonstrálni lehetne a politika flexibilisebb közegében is. amihez azonban „depresszív realizmus” (Cichocka & Jost 2014) helyett derülátó köz-attitűdöt kellene ide varázsolni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Carney, D.R., Jost, J.T., Gosling, S.D., & Potter, J. (2008). The secret lives of liberals and conservatives: Personality profiles, interaction styles, and the things they leave behind. *Political Psychology*, 29(6) 807–840.
- Cichocka, A., Górska, P., Jost, J.T., Sutton, R., & Bilewicz, M. (2017). What inverted U can do for your country: A curvilinear relationship between confidence in the social system and political engagement. *Journal of Personality and Social Psychology*, Advance online publication.
- Cichocka, A., & Jost, J.T. (2014). Stripped of illusions? Exploring system justification processes in capitalist and post-Communist societies. *International Journal of Psychology*, 49(1) 6–29.
- Hunyady Gy. (1996). *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2002). A kontraszelekció pszichológiája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 55(3) 397–434.

- Hunyady Gy. (2003). A gazdaságpszichológia útkeresése. In: Hunyady György, Székely Mózes (szerk.). *Gazdaságpszichológia*. (796–834). Osiris Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2010). *A társadalmi közérzet hullámverése*. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2013a). Az elégedetlenség dominanciája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 68(4) 621–645.
- Hunyady Gy. (2013b). A személyes szuverenitás és kiszolgáltatottság élménye. *Magyar Tudomány*, 174(4) 438–452.
- Hunyady Gy. (2014). Visszatekintés a jelenből. In: Hunyady György, Török László (szerk.), *Történelem és emlékezet: Egy akadémiai ülészak előadása*. (9–26). Kosuth Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2015). A demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája. In Hunyady György, & Berkics Mihály, (szerk.): *A jog szociálpszichológiája: a hiányzó láncszem*. (281–337). ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Hunyady Gy. (2016). Demokrácia a közgondolkodásban és a társadalmi közérzet. In Hunyady György: *Jelentörténeti szociálpszichológia*. (71–94). ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Jost, J.T. (2003). *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Jost, J.T. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61(6) 651–670.
- Jost, J.T. (2017). Working class conservatism: a system justification perspective. *Current Opinion in Psychology*, 18 73–78.
- Jost, J.T., & Banaji, M. R. (1999). A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat. In Hunyady György, D. L. Hamilton, & Nguyen Luu Lan Anh (szerk.), *A csoportok percepciója*. (489–518). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jost, J.T., Banaji, M.R., & Nosek, B.A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25(6) 881–919. különösen 893–896.
- Jost, J.T., Blount, S., Pfeffer, J., & Hunyady, Gy. (2003). Fair market ideology: Its cognitive-motivational underpinnings. *Research in Organizational Behavior*, 25 53–91.
- Jost, J.T., & Hunyady, O. (2002). The psychology of system justification and the palliative function of ideology. *European Review of Social Psychology*, 13 111–153.
- Jost, J.T., & Major, B. (2001) (Eds.). *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and intergroup relations*. Cambridge University Press. New York.
- Jost, J.T., & Napier, J.L. (2012). The uncertainty-threat model of political conservatism. In M. Hogg, & D. Blaylock (Eds.). *Extremism and the psychology of uncertainty*. (90–111). Wiley-Blackwell. Boston.
- Jost, J.T., Pelham, B.W., Sheldon, O., & Sullivan, B.N. (2003). Social inequality and the reduction of ideological dissonance on behalf of the system: Evidence of enhanced system justification among the disadvantaged. *European Journal of Social Psychology*, 33(1) 13–36.

- Katona, G. (1960). *The powerful consumer: Psychological studies of the American economy*. McGraw-Hill. New York.
- Kay, A. C., & Jost, J.T. (2003). Complementary justice: Effects of “poor but happy” and “poor but honest” stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(5) 823–837.
- Kay, A.C., Jost, J.T., Mandisodza, A.N., Sherman, S.J., Petrocelli, J.V., & Johnson, A.L. (2007). Panglossian ideology in the service of system justification: How complementary stereotypes help us to rationalize inequality. In M. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology (Vol. 39)* (305–358). San Diego, CA. Academic Press/Elsevier.
- Kay, A.C., Czaplinski, S., & Jost, J.T. (2009). Left-right ideological differences in system justification following exposure to complementary versus noncomplementary stereotype exemplars. *European Journal of Social Psychology*, 39(2) 290–298.
- Kay, A.C., Jimenez, M.C., & Jost, J.T. (2003). Savanyú szőlő, édes citrom és status quo megelőlegezett racionalizációja. In Jost, J.T.: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. (198–228). Osiris Kiadó. Budapest.
- Kopp M., Skrabski Á. (1992). *Magyar lelkiállapot*. Végeken. Budapest.
- Kopp M., Kovács M. E. (2005) (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó. Budapest.
- Laurin, K., Gaucher, D., & Kay, A. (2013). Stability and the justification of social inequality. *European Journal of Social Psychology* 43(4) 246–254.
- McGuire, W.J. (1999). *Constructing Social Psychology: Creative and Critical Processes*. (210–229). Cambridge University Press.
- McGuire, W.J. (2001). A gondolatrendszer dinamikusan működése. In McGuire, W.J.: *Makacs nézetek és a meggyőzés dinamikája*. (209–235). Osiris Kiadó. Budapest.
- Schwarz, N., Wänke, M., & Bless, H. (1999). A változások szubjektív felmérése és értékelése: Néhány tanulság a társadalmi kogníció vizsgálatából. In: Hunyady György (szerk), *Történeti és politikai pszichológia*. (281–302). Osiris Kiadó. Budapest.